

UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA HISTORIJU

ŽENSKA DJECA U OBRAZOVNOM SISTEMU U BOSNI I
HERCEGOVINI AUSTROUGARSKOG PERIODA

Završni (magistarski) rad

Student: Zerina Obran

Mentor: prof. dr. Edin Radušić

Sarajevo, 2021

Sadržaj:

UVOD	4
1. KONTEKST: DRŽAVNA IDEJA-ISPUNJENJE KULTURNE MISIJE OKUPACIJE BOSNE I HERCEGOVINE	9
1.1. Okupacija i ciljevi Austro-Ugarske Monarhije u BiH.....	9
1.2. Kulturna misija	12
1.3. Prilagođavanje stanovništva novim promjenama	16
1.4. Zatečeno stanje u školskom sistemu.....	18
2. MJESTO I ULOGA OBRAZOVANJA U „KULTURNOJ MISIJI“	21
2.1. Prosvjetna politika Austro-Ugarske na tlu BiH.....	21
2.2. Transformacija obrazovanja: pojava državnog školstva	23
2.3. Organizacija i finansiranje škola	28
2.4. Problem nedostatka nastavnog osoblja.....	30
3. KULTURNA MISIJA NA PRIMJERU ODNOSA PREMA STATUSU ŽENE I OBRAZOVANJA ŽENSKJE DJECE	32
3.1. Opor i konzervativizam po pitanju školstva	32
3.1.1. Razvoj školstva kod muslimanske ženske djece.....	36
3.2. Islamsko žensko pitanje i emancipacija muslimanske žene	38
3.3. Razvoj školstva kod kršćanske ženske djece.....	40
4. DRŽAVNA INCIJATIVA: OBRAZOVNO ZAKONODAVSTVO I OSNIVANJE ŠKOLA ZA OBRAZOVANJE ŽENSKJE DJECE	42
4.1. Pokušaji jačanja obrazovnog zakonodavstva	42
4.2. Više djevojačke škole	45
4.3. Ženska učiteljska škola u Sarajevu	47
4.4. Srednjoškolsko obrazovanje	49
5. ŠTA SU UČILA ŽENSKA DJECA U ŠKOLAMA: ŠKOLSKI PROGRAM I UDŽBENICI	52
5.1. Nastavni planovi i programi	52

5.1.1. Udžbenici i predmeti u nastavi.....	56
5.1.2. Ocjenjivanje učenica i disciplinska pravila.....	59
6. PRIVATNA INICIJATIVNA: OBRAZOVANJE ŽENSKE DJECE.....	62
6.1. Privatne više djevojačke škole.....	62
6.1.1. Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola sa produženim tečajem.....	65
6.2. Srpska viša djevojačka škola	67
6.3. Prva učiteljska škola	68
7. PEDAGOŠKI PRISTUP OBRAZOVANJU ŽENSKE DJECE (ANALIZA ČASOPISA: ŠKOLSKI VJESNIK)	70
7. 1. Pojavljivanje i djelovanje časopisa	70
7.2. Analiza Školskog vjesnika.....	71
8. ŽENE OBRAZOVATELJKE	77
8.1. Pojava i djelovanje učiteljica	77
8.1.1. Plate kao sredstvo diskriminacije.....	79
8.1.2. Istaknute žene obrazovateljke	82
ZAKLJUČAK	85
BIBLIOGRAFIJA	88
Izvori:.....	88
Literatura:	88

UVOD

Austro-ugarski period sa sobom je donio novine i promjene u cjelokupnom bosansko-hercegovačkom prostoru. Promjene su bile značajno vidljive i u sistemu i procesu obrazovanja ženske djece. Na početku bio je prisutan otpor određenog dijela stanovništva posebno muslimanskog u procesu uključivanja ženske djece u obrazovni sistem. Taj otpor najviše je dolazio od strane roditelja koji su od malena ženskoj djeci usađivali mišljenje da im obrazovanje nije bilo potrebno. Ženska djeca su se susrela sa potpunom transformacijom obrazovanja kroz pojavljivanje novih državnih škola, odnosno novog sistema, novih nastavnih planova i programa, udžbenika kao i pojavljivanjem viših djevojačkih škola koje su bile namijenjene isključivo obrazovanju ženske djece. Kroz historiografiju vladale su različite percepcije autora u procesu nepohađanja škole kod ženske djece. Ti razlozi nepohađanja ženske djece u škole ogledaju se kroz prizmu otpora tadašnjeg stanovništva kao i prisutnog straha od evropeizacije kompletnog društva uključujući i žensku djecu. Novija historiografija opisivala je razloge uključivanja ženske djece u obrazovni sistem objašnjavajući prisutnu diskriminaciju u odnosu na mušku djecu u školama.

Kada se govori o “Ženskoj djeci u obrazovnom sistemu u Bosni i Hercegovini austro-ugarskog perioda”, ne može se reći da tema nije bila istraživana u dosadašnjoj historiografiji i drugim disciplinama. Postoje radovi koji su tretirali dijelove postavljenog istraživačkog pitanja. Svakako treba istaći radove Mitra Papića *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austro-ugarske okupacije (1878-1918.)*, (1972.), koji detaljnije opisuje institucionalni razvitak školstva u Bosni i Hercegovini u doba Austro-Ugarske, u kojem okviru se tretira i obrazovanje ženske djece. Pored toga, postoji kraći pregledni rad Snježane Šušnjare, *Školovanje ženske djece u Bosni i Hercegovini u doba Austro-Ugarske (1878-1918.)*, (2014.,) koji pruža pregled razvitka ženskih škola u BiH austro-ugarskog perioda. Pomenuta autorica ima još nekoliko radova vezanih za okvir teme. Literatura o austro-ugarskoj kulturnoj misiji u Bosni i Hercegovini je dovoljna da bi se mogla iskoristiti za značajnu kontekstualizaciju pitanja ženskog obrazovanja u ciljeve austro-ugarske okupacione politike. Također treba naglasiti Školski vjesnik kao glavni izvor koji daje podatke o obrazovanju i pojavljivanju viših djevojačkih škola.

Pri izradi rada korišteni su izvori i literatura. Kao glavni izvor korišten je pomenuti Školski vjesnik od perioda njegovog pojavljivanja 1894. godine pa do 1909. godine. Unutar

izvora korišteni su posebni naslovi, odnosno pedagoški listovi koji su detaljnije opisivali tadašnje obrazovanje sa naglaskom na žensko obrazovanje. Od literature posebno su važna djela Mitra Papića, kao što su: *Stazama prosvjete i kulture*, (1966.) *Istorija srpskih škola u BiH*, (1978.) *Hrvatsko školstvo u BiH do 1918. godine*, (1982.). Djela Mitra Papića daju hronološki prikaz pojave novih škola. Posebno djelo koje opisuje žensko pitanje jeste djelo, Adnana Jahića, *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini*, (2017.), ali i djelo Kulenović Mubere, *Školovanje muslimanske ženske djece. O problemu koji traje*, (1991.), koji daje opis potrebnosti ženskog obrazovanja objašnjavajući sa čime su se to ženska djeca morala susresti da bi sjedila kao muška djeca u klupama škola. S tim u vezi treba istaći i djelo Hajrudina Ćurića, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, (1983.) koji posebno analizira muslimansko školstvo odnosno prelazak odlazeće i dolazeće nove vlasti.

Neizostavno je istaći djela autorice Snježane Šušnjare¹ koji su dali detaljan okvir viših djevojačkih škola kao i opis novih predmeta ili nastavnih planova i programa (domaćinstvo i ručni rad). Djela već pomenute autorice daju prikaz i razvoj učitelja i učiteljica na tlu BiH za vrijeme austro-ugarskog perioda. Također nudi podatke o tadašnjem obrazovanju ženske djece osvrtajući se posebno na pripadnice svih konfesija, odnosno daje kratki prikaz tadašnjeg obrazovanja ženske muslimanske, katoličke i ženske pravoslavne djece. Autorica u svojim radovima nije se bavila posebno obrazovanju ženske muslimanske, katoličke i pravoslavne djece i zbog toga se može reći da su njeni radovi jasni i shvatljivi i da iznose važne podatke tadašnjeg vremena. Također treba istaći i djela od: Pejanović Đorđa, Bogičević Vojislava, Salke Špago, Kujović Mine kao i Košak Viktorie.² Pejanović Đorđe u svom radu pruža pregled tadašnjeg obrazovanja kroz prizmu otvaranja određenih škola. Naime, on nudi hronološki pregled razvoja tih novih škola. U manjoj mjeri se osvrtao na obrazovanje tadašnje ženske djece, ali je davao kratki prikaz obrazovanja fokusirajući se više na općenite podatke o tadašnjem obrazovanju za vrijeme austro-ugarske vladavine. Autor, Vojislav Bogičević u svom radu predstavlja prikaz novih osnovnih škola za vrijeme austro-ugarske vladavine na tlu BiH. Autor se u manjoj mjeri osvrće na žensko obrazovanje, više daje općenite podatke o tadašnjem obrazovanju. Žensku djecu navodi u konceptu nepohađanja osnovnih škola

¹ Neki od radova su: *Učiteljstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austro-Ugarske*, (2013), potom *Iskoraci u školstvu u vrijeme Austro-Ugarske monarhije* (2016.), zatim, *Private Female School between the two World Wars*, (2019.) i *Obrazovanje učitelja u vrijeme Austro-Ugarske i današnji vid obrazovanja za učiteljsko zvanje*, (2020.).

² Djela: Đorđe Pejanović, *Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini od početka do 1941. godine*, (1953.), potom Vojislav Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini od 1463-1918.*, (1965.), zatim Salko Špago, *Reforma školstva i pedagoške ideje u Bosni i Hercegovini u periodu od 1878. do 1918. godine*, (2002.), Mina Kujović, *Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola sa produženim tečajem (1894-1925)*, (2010.) i djelo Viktorie Košak, *Povijest škola sestara Klanjateljica Krvi Kristove u BiH (1880.-1945.)*, (2013.).

navodeći i razloge otpora tadašnjeg društva. Isto tako i autor Salko Špago u svom djelu nudi općenite podatke o tadašnjem obrazovanju osvrtajući se na žensko obrazovanje kroz prizmu diskriminacije u odnosu na mušku djecu u školama. S tim u vezi objašnjava koncepte ženskih škola, navodeći razloge osnivanja viših djevojačkih škola kao i učiteljskih ženskih škola. Autorica Mina Kujović u svom članku se posebno fokusirala na obrazovanje muslimanske ženske djece navodeći razloge njihovog nepohađanja škole. S tim u vezi navodi proces otvaranja Muslimanske osnovne i više djevojačke škole sa produženim tečajem namijenjene isključivo obrazovanju muslimanske ženske djece. Autorica u svom radu nije predstavila katoličku niti pravoslavnu žensku djecu. Košak Viktora, u svom radu predstavila je razvoj obrazovanja ženske katoličke djece. Naime, ona se samo fokusirala na prikaz katoličke ženske djece ne osvrtajući se na pripadnice drugih konfesija. S tim u vezi autorica je detaljno i hronološki objašnjavala sistem pojavljivanja časnih sestara na tlu BiH za vrijeme austro-ugarske vladavine, njihovo djelovanje kao i faze otvaranja škola namijenjene isključivo za žensku djecu. Korištena literatura dala je osnovne podatke o tadašnjem društvu, njihovom razvoju i konceptu obrazovanja. Neki su radovi pružali detaljnije podatke o obrazovanju ženske djece, dok su se ostali autori osvrtili na općenito tadašnje obrazovanje.

U pogledu strukture rada, on je podijeljen na osam poglavlja. Kroz prvo poglavlje objasniti će se austro-ugarska kulturna misija u Bosni i Hercegovini. U ovom poglavlju biće opisano zatečeno stanje u školskom sistemu za vrijeme dolaska austro-ugarske vladavine. Također će biti predstavljene metode prilagođavanja stanovništva svih konfesija dolaskom nove vladavine sa posebnim naglaskom na metode prilagođavanja muslimanskog stanovništva.

U drugom poglavlju biće predstavljena pojava novih državnih škola odnosno potpuna transformacija obrazovanja. Kroz ovo poglavlje će biti opisana prosvjetna politika Austro-Ugarske na tlu BiH, odnosno njena skrivena politika kao i motiv. Isto tako opisan je način na osnovu kojih su škole bile organizirane, odnosno kako su bile finansirane. Također će biti predstavljen tadašnji problem nove vlasti, a to je problem nedostatka nastavničkog kadra. Kroz to predstaviti će se određene prepreke koje je Austro-Ugarska, odnosno nova vlast morala prevazići.

U trećem poglavlju, koji nosi naziv "Kulturna misija na primjeru odnosa prema statusu žene i obrazovanje ženske djece" predstavljen je otpor stanovništva prema novim državnim školama. Kroz ovo poglavlje opisane su poteškoće sa kojima su se ženska djeca suočavala.

Kroz to je predstavljen sukob tradicije i nečega posve novog za tadašnje društvo. Kroz ovo poglavlje predstavljen je i opisan sistem školovanja muslimanske i kršćanske ženske djece. S tim u vezi jedno od potpoglavlja nosi naziv "Islamsko žensko pitanje i emancipacija muslimanske žene", kroz koje je objašnjen proces i susret bosansko-hercegovačkih muslimana sa novom vladavinom te koliko je to uticalo na transformaciju žene odnosno ulazak žene u javnu sferu.

U četvrtom poglavlju opisane su državne škole, odnosno svrha njihovog pojavljivanja te koliko su one imale uticaja na tadašnju djecu. Kroz ovo poglavlje predstavljeni su i zakoni odnosno pokušaji jačanja zakonodavstva sa namjerom uključivanja ženske djece u obrazovni sistem. Posebne škole koje su bile namijenjene višem obrazovanju ženske djece bile su više djevojačke škole. S tim u vezi bit će predstavljena pojava prve učiteljske škole u Sarajevu. Također bit će opisano djelovanje srednjih škola kao i prisutna diskriminacija prema upisu ženske djece na iste. Pored njih opisane su i trgovačke škole i tečajevi kroz prisutnu diskriminaciju ženske djece.

U petom poglavlju predstavljeni su tadašnji nastavni planovi i programi koji su bili prisutni u školama. Također su predstavljene tabele nastavnih planova i programa. Jedna od tabela namijenjena je višoj djevojačkoj školi. Poseban fokus bio je na predmetima kućanstvo i ručni rad namijenjen isključivo ženskoj djeci. Predstavljeni su udžbenici i opisane su nove čitanke. U ovom poglavlju opisan je način ocjenjivanja učenika i učenica u školama, kao i određene kazne koje su bile prisutne, a poseban fokus bio je u provođenju discipline u razredima.

U šestom poglavlju koji nosi naziv, "Privatna inicijativa: Obrazovanje ženske djece", predstavljene su škole koje su bile namijenjene isključivo obrazovanju ženske djece, a koje nije osnivala država. Naime, predstavljen je opis djelovanja privatnih viših djevojačkih škola, srpske više djevojačke škole kao i djelovanje raznih tečajeva za muslimanske djevojčice. Kroz ovo poglavlje predstavljen je opis određenih uslova koje su djevojčice morale ispuniti kako bi pohađale ove škole.

U sedmom poglavlju predstavljeno je pojavljivanje časopisa Školskog vjesnika kroz prizmu djelovanja glavnog urednika, ali i ostalih koji su ostavili pisani trag. Uz to pomenuta je redovno izlaženje ovog časopisa u intervalu od 1894. do 1909. godine na području Sarajeva. Pored toga poseban fokus bio je na analizi Školskog vjesnika, gdje su predstavljene određene razlike u statusu i tretmanu muške u odnosu na žensku djecu u školama. Školski

vjesnik kao glavni izvor nudi različite podatke tadašnjeg vremena navodeći podatke otvaranja i djelovanja viših djevojačkih škola, kao i predstavljanje važnih ženskih predmeta u školama kao što su ženski ručni rad, crtanje, domaćinstvo, kućanstvo. Isto tako nudi i statističke podatke o brojnosti ženke i muške djece te svjedoči promjeni brojnosti djece iz godine u godinu.

U osmom poglavlju koji nosi naziv “Žene obrazovateljke” predstavljeno je djelovanje učiteljica, njihov susret u prosvjeti kao i određene poteškoće sa kojima su se susretale. S tim u vezi opisan je trirazredni produženi učiteljski tečaj. Poseban fokus bio je na prisutnoj diskriminaciji učiteljica kroz plate. Pojašnjen je sistem, zbog čega se smatralo da su one trebale imati manju platu u odnosu na učitelje, kao i određene uslove koje su morale ispunjavati kako bi bile zadržane u prosvjeti. Naime, predstavljene su i istaknute žene obrazovateljke odnosno učiteljice, novinarke, spisateljice koje su se borile sa predrasudama tadašnjeg društva istupajući svojevrijem u javnu službu.

U radu je korištena hronološka i tematska metoda, ali i komparativna u kontekstu poređenja i paralele napretka u pogledu obrazovanja u odnosu na ciljeve kulturne misije Austro-Ugarske Monarhije u Bosni i Hercegovini. Hronološka je korištena u smislu pojave i otvaranja novih škola. Cilj rada jeste predstaviti tadašnji sistem obrazovanja ženske djece, navodeći prepreke i otpore konzervativnog društva sa kojima su se vlasti susretale. Uz to je cilj predstaviti i raspraviti pitanje prisustva ženske djece u školama te, navesti različite percepcije autora o tom problemu. S tim u vezi opisati paralelu odnosno razliku odlaska prethodne i dolaska nove vlasti.

1. KONTEKST: DRŽAVNA IDEJA-ISPUNJENJE KULTURNE MISIJE OKUPACIJE BOSNE I HERCEGOVINE

1.1. Okupacija i ciljevi Austro-Ugarske Monarhije u BiH

U 19. stoljeću BiH bila je jedna od najnemirnijih pokrajina Osmanskog carstva popraćena stalnim pobunama i ustancima. Na području Hercegovine 1875. godine izbio je ustanak koji se potom proširio na cijelo područje Bosne. Ustanak je definirao političke, socijalne i gospodarske odnose koje su bile poznate pod imenom Istočno pitanje.³ Kao posljedica izbijanja ustanka počela je Velika istočna kriza 1875. godine.⁴ U periodu od početka Velike istočne krize do okupacije uticaj Velikih sila se mijenjao.⁵

Iako je vladalo nastojanje Velikih sila da diplomatskim putem riješe krizu, u konačnici to je bilo bezuspješno. Kao posljedica toga došlo je do rusko-osmanskog rata 1877.-78. godine, koji je završen pobjedom Rusije i Sanstefanskim ugovorom.⁶ Sanstefanskim ugovorom bile su ugrožene evropske interesne zone pa je zbog toga održan Berlinski kongres.⁷ Berlinski kongres održan je 13. juna 1878., na kojem je odobrena privremena okupacija BiH sa samozadatim ciljem civilizacijske misije. Osmanski delegati dobili su izjavu da prava sultana neće biti povrijeđena kao i potvrdu da je okupacija smatrana privremenom.⁸ I nakon potpisivanja Berlinskog kongresa, Rusija je još uvijek bila zainteresovana za područje BiH, ali su ruski zvanični predstavnici bili zadovoljni austro-ugarskom odlukom da se zaustavi na dogovorenim linijama.⁹ Zbog dogovora na Berlinskom kongresu o zadržavanju vrhovne sultanove vlasti, ali i zbog duha dualističkog ustroja Monarhije, BiH nije bila pripojena ni austrijskom ni ugarskom dijelu, nego je nad njom uspostavljena zajednička vlast zvana kondominij.¹⁰

Berlinskim kongresom izmijenjena je slika Balkana: Rumunjska, Bugarska, Srbija i Crna Gora dobile su samostalnost, Rusija je dobila Besarabiju, Austro-Ugarska upravu u

³ Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875.-1878.*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1973., 139.

⁴ Edin Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine-od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2013., 33.

⁵ Isto, 207.

⁶ Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak BiH od 1878. do 1914.*, Svjetlost, Sarajevo, 1976., 14.

⁷ Fadmir Beširević, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom vlašću*, University of Vienna: Institut fur Slavistik, 2008., 18.

⁸ Imamović, *Pravni položaj*, 15.

⁹ Ibrahim Tepić, *Uspostavljanje austrougarske okupacione vlasti u Bosni i Hercegovini u izvještajima ruskog konzulata u Sarajevu (1879-1880)*, Prilozi, XXIII, 24, Sarajevo, 1988., 107.

¹⁰ Imamović, *Pravni položaj*, 98.

BiH.¹¹ Također su Berlinskim kongresom Srbija i Crna Gora dobile samostalnost kao i proširenje Srbije prema jugu (Niš, Pirot), dok je crnogorski teritorij bio udvostručen.¹² Zaposjedanje BiH imalo je zadatak spriječiti stvaranje jedne jake slovenske države na jugu Monarhije. Iz toga je proizilazio zadatak austro-ugarske uprave da se u BiH uklone svi elementi koji bi upućivali na jedinstvo sa Srbijom i Crnom Gorom.¹³

Položaj BiH u okviru Austro-Ugarske određivali su osnovni međunarodni akti tačnije član 25 Berlinskog ugovora i Carigradska konvencija.¹⁴ Članom 25 Berlinskog ugovora određeno je da Austro-Ugarska zaposjedne BiH i da preuzme privremenu upravu u njoj. Također je taj član naglasio da austro-ugarska vlada nije htjela primiti na sebe upravu Novopazarskog Sandžaka.¹⁵ Zakon o upravi BiH donesen je 22. februara 1880. godine, a nastao je kao kompromis različitih ustavnih faktora Monarhije da upravu u BiH učini zasebnim upravnim područjem (*corpus separatum*). Također je zakon definirao osnovne crte finansijske politike za ove zemlje.¹⁶ Naime, BiH dodijeljena je na upravu Zajedničkom ministarstvu finansija dok je upravu u zemlji vršila Zemaljska vlada za BiH. Sve do donošenja Zemaljskog statuta iz 1910. godine zakonodavna prava pripadala su jedino caru i u rijetkim situacijama parlamentima Austrije i Ugarske.¹⁷

Prostor Balkana posmatran je kao necivilizirano mjesto što potvrđuju britanski narativi gdje je prostor BiH predstavljen krajnje primitivno.¹⁸ Isto tako opisana je i kao mjesto odsječeno od evropske civilizacije, odnosno potpuno zaostalo mjesto.¹⁹ Također je predstavljena i kao slučaj periferije kojoj je potreban jedan novi centar iz razloga što onaj stari

¹¹ Robert Donia J., *Islam pod dvoglavin orlom. Muslimani BiH 1878.-1914.*, Naklada, Zoro, 2002., 23.

¹² Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici*, 305.

¹³ Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini u BiH 1882-1903*, Sarajevo, 1987., 75-76.

¹⁴ Naime, prema članu dva Konvencije zagarantovan je suverenitet Turske nad BiH. U njenom uvodnom dijelu naglašeno je da okupacija ne vrijeđa suvereno pravno njegovog carskog Veličanstva Sultana nad obje ove provincije. Isto tako dozvoljeno je svim vjeroispovijestima da mogu slobodno održavati veze sa Carigradom i da u molitvama spominju sultanovo ime, i da na džamijama mogu istaći tursku zastavu. (Hamdija Kapidžić, *Položaj Bosne i Hercegovine za vrijeme austro-ugarske uprave: državnopravni odnosi*, Institut za istoriju Radničkog Pokreta Sarajevo, Sarajevo, 1968., 59.)

¹⁵ Imamović, *Pravni položaj*, 12-17.

¹⁶ Dževad Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2002., 12.

¹⁷ Amila Kasumović i Edin Radušić, „Zaljubljeni u plijen-Austrougarska vladavina u Bosni i Hercegovini 1878-1918.“, u: *Između dvije imperije: Bosna i Hercegovina na fotografijama Františka Topića 1885.-1919.*, Zemaljski muzej, Sarajevo, 2017., 190.

¹⁸ Detaljnije informacija nudi djelo, Edin Radušić, „*Bosnian Horrors*“. *Antiturski narativi o Bosni u britanskom javnom diskursu i njihove političke posljedice 1875-1878.*, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2019., 144.

¹⁹Stijn Vervaet, *Centar i periferija u Austro-Ugarskoj. Dinamika izgradnje nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine na primjeru književnih tekstova*, Zagreb/Sarajevo, 2013., 100-108.

nije bio u mogućnosti da ispuni svoje dužnosti.²⁰ Odnos BiH i Monarhije ogledao se kroz prizmu centar-periferija.²¹ Naime, model centar-periferija omogućavao je sagledavanje kompliciranog odnosa matice i kolonije kao dva suprotstavljena područja, koja su se vremenom mijenjala.²²

U BiH Austro-Ugarska nastojala je sprovesti svoj civilizacijski cilj. Motiv Austro-Ugarske sastojao se u povratku reda i mira sa unosom novih promjena i boljitaka.²³ Osnovni motivi okupacije bili su: političke, strateške i ekonomske prirode.²⁴ Ekonomski motivi zasnivali su se na privlačnosti BiH kao tržišnog i tranzitnog mjesta.²⁵ Okupacija BiH predstavljala je historijsku prekretnicu sa namjerom boljitka kako političkog tako privrednog i kulturnog razvoja.²⁶ Austro-Ugarska je nastojala BiH dovesti do materijalnog napretka sa namjerom da postane uzor drugim balkanskim zemljama.²⁷ Također se pozivala na „moderne“, zapadne vrijednosti sa težnjom da utiče na postojeći bosanski mentalitet.²⁸ Shodno zapadnim vrijednostima u BiH bi trebali biti sprovedeni sljedeći ciljevi: zaustavljen oružani sukob i zaustavljanje svakog nasilja, potom da se izbjeglice vrate kućama kao i poboljšanje sigurnosti i jednakosti stanovništva svih vjera.²⁹

Iako je Bosna i Hercegovina bila izrazito agrarno područje gdje se preko 90% stanovništva bavilo poljoprivredom,³⁰ dolaskom Austro-Ugarske nastale su krupne promjene i u strukturi društva kao i na promjeni same urbanizacije. S tim u vezi došlo je i do povećanja broja stanovnika koje je sa 1, 158. 164 (1879. godine), poraslo na 1, 896. 044 stanovnika (1910. godine). Isto tako promjene su bile vidljive i u nastanku gradskih centara koju karakteriše pojava novih ulica i trgova što je dovelo do poboljšanja kulturnog života.³¹

²⁰ Clemens Ruthner, „Naš“ mali „Orijent“ jedno postkolonijalno čitanje austrijskih i njemačkih kulturalnih narativa o Bosni i Hercegovini 1878-1918, Prilozi, 37, Sarajevo, 2008., 156.

²¹ BiH se posmatra kao periferija Austro-Ugarske u geografskom, političkom, ekonomskom i kulturnom pogledu. (Vervaeet, *Centar i periferija u Austro-Ugarskoj*, 21.)

²² Kasumović i Radušić, „Zaljubljeni u plijen“, 191.

²³ Vervaeet, *Centar i periferija u Austro-Ugarskoj*, 100-108.

²⁴ Azem Kožar, *Uloga civilnog adlatusa u upravljanju Bosnom i Hercegovinom*, Zbornik radova naučni skup Ustavno-pravni razvoj Bosne i Hercegovine (1910-2010.), Tuzla, 2010., 15.

²⁵ Vervaeet, *Centar i periferija u Austro-Ugarskoj*, 43.

²⁶ Juzbašić, *Politika i privreda*, 385.

²⁷ Isto, 142.

²⁸ Robin Okey, *Taming Balkan Nationalism: The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia, 1878-1914*, Oxford, 2007., 1.

²⁹ Radušić, „Bosnian Horrors“, 201.

³⁰ Juzbašić, *Politika i privreda*, 141.

³¹ Kasumović i Radušić, „Zaljubljeni u plijen“, 189-190.

Kongresna odluka o okupaciji motivisana je i potrebom širenja pismenosti stanovništva.³² Dolaskom austro-ugarske uprave desile su se mnoge promjene u svim sferama života, a posebno u sferi obrazovanja kao jednoj od najznačajnijih društvenih aktivnosti jedne zemlje.³³ Iz jednog kulturno civilizacijskog kruga BiH ušla je u potpuno novo kulturno civilizacijsko okruženje.³⁴ Okey tvrdi kako je obrazovanje imalo ključnu ulogu u provođenju civilizatorske misije. Naime, škole su posmatrane kao najbolje sredstvo za kreiranje obrazovanih lokalaca sa ciljem njihovog zaposlenja kao državnih i vjerskih službenika sa namjerom ublažavanja tenzija između različitih vjerskih grupa kao i to da se nacionalističke težnje zamijene procesom jačanja patriotizma.³⁵

Može se zaključiti da je BiH dočekala austro-ugarsku okupaciju kao izrazito orijentalna zemlja. Naime, BiH bila je gospodarski kao i kulturno zaostalo područje od koje se očekivalo viši stepen modernizacije na svim poljima. Dolaskom austro-ugarske uprave na tlo BiH, Austro-Ugarska je nastojala ispuniti svoj civilizacijski cilj koji je obilježen donošenjem novih promjena. Te promjene bile su vidljive kroz prizmu povećanja broja stanovnika, kao i kroz pojavu novih ulica i trgova. Isto tako promjene su bile usmjerene ka poboljšanju obrazovnog sistema sa namjerom uključivanja tadašnjeg društva u obrazovnu sferu.

1.2. Kulturna misija

Austro-ugarska kulturna misija u BiH podrazumijevala je uvođenje duha moderne u Bosnu, za koju se smatralo da je puna istočnjačke kulture. Kulturna misija koju je Austro-Ugarska sprovodila u BiH odvijala se u skladu sa njenim političkim interesima. Njen osnovni cilj sastojao se od povjerenja da opravda svoj mandat pred evropskom javnošću.³⁶ Drugi faktor imao je značajnu ulogu u kreiranju kulturnog razvitka BiH, a poticao je iz redova domaćeg bosansko-hercegovačkog stanovništva pravoslavaca, katolika, muslimana i jevreja.³⁷ Austro-Ugarska je na tlu BiH nastojala proizvesti zadovoljenje stanovništva onim vrijednostima koje je ona proizvela. Nastojala je postići jednakost položaja svih stanovnika i vjerskih grupa, ekonomskim napretkom, društvenim blagostanjem, industrijalizacijom zemlje

³² Mitar Papić, *Hrvatsko školstvo u BiH do 1918.*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982., 105.

³³ Ibrahim Kemura, *Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana BiH (1903-1941)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1986., 105.

³⁴ Juzbašić, *Politika i privreda*, 364.

³⁵ Okey, *Taming Balkan Nationalism*, 14.

³⁶ Kemura, *Uloga Gajreta*, 151.

³⁷ Isto, 28.

kao i kulturnim uzdizanjem zemlje i njenih stanovnika.³⁸ Doba austro-ugarske vladavine karakteriše promjenu dubokih unutrašnjih ekonomskih, psiho-socijalnih, političkih i kulturnih promjena koje su zahvatile cijelu BiH.³⁹

Kulturna misija doprinijela je širenju znanja i obrazovanja kroz otvaranje institucija kao vidljivih tragova kulturne misije. Domaće stanovništvo trebalo se evropeizirati i uklopiti u moderne društvene tokove. Potrebno je bilo uložiti velike napore kako bi se kulturni život naroda u BiH podigao. U tom smislu trebalo je uticati na više frontova od kojih je svakako obrazovni najbitniji. Kruna tog „civilizacijskog rada“ bila je ideja o podizanju Univerziteta u Sarajevu 1899. godine. U tome je Austro-Ugarska vidjela faktor ispunjenja svoje kulturne misije na tlu BiH.⁴⁰

Na polju kulturne misije došlo je i do osnivanja Zemaljskog muzeja 1888. godine u Sarajevu.⁴¹ Ova institucija bila je odraz težnji austro-ugarskih vlasti da učini modernizacijske procese što vidljivijim. Jedna od novina koje je austro-ugarska vladavina donijela bio je „Bosansko-hercegovački institut za istraživanje Balkana“ osnovan 1908. godine, sa bogatom bibliotečkom građom i vlastitim glasilom. U Sarajevu je 1912. godine osnovan i „Zemaljski geološki zavod za Bosnu i Hercegovinu“ čiji se primarni zadatak sastojao od geološkog istraživanja zemlje.⁴²

Kulturna misija doprinijela je upravo procesu uključivanja žena u obrazovanje. Austro-Ugarska je sa sobom doprinijela modernizaciji društva odozgo. Otvorile su do tada zatvorene mogućnosti za žene putem otvaranja novih ideja posebno na polju obrazovanja.⁴³ Žene su izašle iz orijentalne u potpuno novu sferu, za njih potpuno nepoznatu. Za ženu i žensku djecu provođenje kulturne misije kroz obrazovanje bila je strana pojava obilježena susretom upoznavanja.⁴⁴ Naime, nastupilo je vrijeme promjene odnosno nastanka prvih ustanova za

³⁸ Kasumović i Radušić, „Zaljubljeni u plijen“, 187.

³⁹ Imamović, *Pravni položaj*, 5.

⁴⁰ Amila Kasumović, „Ideja o osnivanju Univerziteta u Sarajevu početkom 20. stoljeća: austrougarska vlast u Bosni i Hercegovini između kulturne misije i političke realnosti“, *Bosniaca*, 25, Sarajevo, 2020., 160-169.

⁴¹ Muzej je imao dvije važne funkcije: da pokaže domaćem stanovništvu institucionaliziranje nauke, ali isto tako da pokaže kako se nova nauka ponašala prema historiji i prirodnim resursima BiH, dok se drugi faktor sastojao u tome da Monarhija pokaže evropskoj javnosti „civilizatorski“ rad Monarhije u novoj pokrajini te da upozna evropsku javnost sa egzotičnim bosanskim Drugim. Svakog prvog petka u mjesecu žene su mogle posjećivati muzej. (Kasumović i Radušić, „Zaljubljeni u plijen“, 193.)

⁴² Isto, 194.

⁴³ Jasmina Čaušević, *Zabilježene: žene i javni život BiH u 20. vijeku*, Sarajevski otvoreni centar, Sarajevo, 2014., 18.

⁴⁴ Sarita Vujković, *U građanskom ogledalu, identiteti žena bosanskohercegovačke građanske kulture (1878-1941)*, Muzej savremene umjetnosti Republike Srpske, Banja Luka, 2009., 35.

obrazovanje žena, ali i djelovanja prvih ženskih društava.⁴⁵ Na samu strukturu zanimanja bitno je uticalo njihovo opismenjavanje kao i obrazovanje za određene dužnosti koje su bile tadašnji koncept: dužnost prema Bogu, dužnost prema mužu, djeci i porodici.⁴⁶ Nova vlast sa sobom donijela je proces preobraženja, a to se posebno izrazilo na polju obrazovanja. Provođenjem kulturne misije žene su kao i ženska djeca dobile priliku opismeniti se.⁴⁷ Kako bi uspjela sprovesti svoju kulturnu misiju austro-ugarska vladavina nastojala je pridobiti povjerenje tadašnjeg društva, pogotovo muslimanskog. Namjera je bila uključiti žensku djecu u obrazovni proces sa ciljem kreiranja prve generacije obrazovanih muslimanskih djevojčica.⁴⁸ Cilj austro-ugarske vladavine sastojao se u tome da žensku djecu oslobode privatnog prostora odnosno vezanosti za kuću i kućni prostor upoznavajući ih sa javnim procesom i njenom kulturnom misijom. Naime, kulturna misija donosi novi pogled na ženu i žensku djecu, donosi transformaciju osmanske domaćice u modernu ženu prisutnu u javnom prostoru. Stoga se civilizacijski cilj sastojao u uspostavljanju „modernog“ školskog sistema.⁴⁹ Provođenjem kulturne misije austro-ugarska vladavina nastojala je osloboditi okova tadašnju žensku djecu. Isto tako provođenjem kulturne misije uspjela je donijeti i koristi tadašnjem društvu nastojeći promijeniti školski sistem sa notom transformacije kao i kreiranjem obrazovane ženske djece sposobne za javni prostor.⁵⁰

Austro-ugarska vladavina obilježena je i izdavanjem i pokretanjem velikog broja časopisa,⁵¹ koji su imali za cilj pospješivanje provedbe kulturne misije na prostoru BiH. Tako je časopis *Nada* bio dio vladine politike sa namjerom da uzdigne Sarajevo kao važan književni i kulturni centar, nezavisan od Beograda i Zagreba sa ciljem kako bi bio privlačan za cijeli zapadni Balkan. Cilj se sastojao u tome i da doprinese kulturnom životu u Bosni.⁵² Naime, odlika civiliziranog društva kao i znak kulturnog napretka jeste borba za ravnopravnost i emancipaciju žena. Jedna od odlika časopisa *Nade* bila je i u učestvovanju žena kao spisateljica i prevoditeljica.⁵³

⁴⁵ O tim ustanovama i općenitom obrazovnom značaju žena i ženske djece detaljnije će se govoriti u nekom od narednih poglavlja.

⁴⁶ Vujković, *U građanskom ogledalu*, 35.

⁴⁷ Isto, 95.

⁴⁸ Fabio Giomi, „Forging Hasburg Muslim girls: gender, education and empire in Bosnia and Herzegovina (1878-1918)“, *History of Education: Journal of the History of Education Society*, Paris, France, 2015., 278.

⁴⁹ Isto, 275.

⁵⁰ Isto, 291.

⁵¹ Risto Besarović, *Iz kulturne prošlosti BiH*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974., 15.

⁵² Vervaeet, *Centar i periferija u Austro-Ugarskoj*, 89-90.

⁵³ Isto, 227.

Jedan od ključnih faktora u ispunjenju austro-ugarskog mandata jeste riješivi susret sa već prisutnim problemima. Tadašnje stanovništvo se saživjelo sa tradicijom prethodne vlasti, a dolaskom nove bilo je potrebno ponovo saživjeti sa njenom tradicijom. Zapad je svoju kulturnu misiju u odnosu na druge civilizacije (u ovom slučaju islamske) trebalo dokazati industrijalizacijom zemlje, erupcijom znanja i naučnih disciplina kao i izgradnji modernog saobraćaja.⁵⁴ Izgradnja cestovne mreže, a naročito željezničkih pruga imala je pored vojnog i političkog izuzetan i privredni značaj.⁵⁵ Kao rezultat toga ostvarena je bolja povezanost pojedinih krajeva zemlje što je doprinjelo u formiranju jedinstvenog tržišta.⁵⁶ Austro-Ugarska je izgradnju željeznica poistovjetila sa kulturnim napretkom, a prugu je smatrala kao efikasno sredstvo za uspješno uključivanje periferije u centar.⁵⁷ Naime, „kultura“ i „civilizacija“ mjerile su se ekonomskim mjerilima, pa je tako ekonomski napredak značio kulturni napredak, a ekonomska zaostalost označila je kulturnu zaostalost. Ekonomski napredak u BiH vidljiv je od austro-ugarske okupacije, a to je ostvareno kroz metode gradnje puteva, mostova, škola, bolnica, crkva.⁵⁸

Kako bi ispunila svoju kulturnu misiju austro-ugarska vladavina tražila je podršku naroda. Bilo je slučajeva međusobne saradnje dvije ili sve tri nacionalne politike.⁵⁹ I pored svih teškoća, grešaka i problema Austro-Ugarska je ostavila dubok trag u društveno-političkoj, ekonomskoj i kulturnoj modernizaciji Bosne i Hercegovine.⁶⁰ Može se zaključiti da je kulturna misija Austro-Ugarske na tlu BiH bila djelimično provodljiva i da nije bila ostvarena na način kako je to austro-ugarska vlast zamišljala i namjeravala. Ipak provođenjem kulturne misije austro-ugarska vlast uticala je na promjenu tadašnjeg načina života kod bosansko-hercegovačkog društva. Ideja sprovođenja kulturne misije dovela je i do uključivanja žena i ženske djece u obrazovni sistem.

⁵⁴ Kasumović i Radušić, „Zaljubljeni u plijen“, 188.

⁵⁵ U BiH je 1908. godine bilo 1.962 km glavnih cesta i 2.018 km kotarskih cesta, u najvećoj mjeri izgrađenim pod austro-ugarskom upravom, a 1916. ukupna dužina pruga iznosila je 1219 km. Bosansko-hercegovačka uprava investirala je u istraživanje i eksploataciju soli, uglja, željeza, hroma. Podignute su moderne solane, prateća hemijska industrija, rudnici uglja itd. (Kasumović i Radušić, „Zaljubljeni u plijen“, 189.)

⁵⁶ Juzbašić, *Politika i privreda*, 144.

⁵⁷ Vervaeet, *Centar i periferija u Austro-Ugarskoj*, 121.

⁵⁸ Isto, 99-114.

⁵⁹ Kasumović i Radušić, „Zaljubljeni u plijen“, 188-189.

⁶⁰ Isto, 194.

1.3. Prilagođavanje stanovništva novim promjenama

Okupacija nije tekla onako kako se pretpostavljalo odnosno nije tekla mirnim putem. Bila je obilježena otporima stanovništva kao i samim nezadovoljstvom.⁶¹ Austro-Ugarska kao jedna od najnaprednijih i najmoćnijih zemalja željela je donijeti promjenu i boljitak u zaostalu zemlju.⁶² Okupacija je označila duboku prekretnicu kod svih slojeva stanovništva,⁶³ kao takva naišla je na žestok otpor muslimanskog i djelimično srpskog stanovništva.⁶⁴ Razlog otpora muslimanskog stanovništva ležao je u neprihvatanju kršćanske vlasti. Sa druge strane, srpsko stanovništvo pružalo je otpor zbog svojih ličnih ciljeva i interesa koji su ležali u priključenju BiH Srbiji.⁶⁵ Srpsko stanovništvo vidno nezadovoljno okupacijom sarađivalo je sa muslimanskim stanovništvom što je kasnije rezultiralo zajedničkom borbom u provođenju sličnih ciljeva.⁶⁶ Sa druge strane, hrvatsko stanovništvo je ne samo okupaciju već i aneksiju dočekalo sa otvorenim oduševljenjem.⁶⁷ Oni su okupaciju doživljavali kao svečani trenutak.⁶⁸

Posebnu prekretnicu okupacija je predstavljala u slučaju muslimana čiji je život bio prožet uticajima islamske civilizacije i kulture.⁶⁹ Naime, radilo se na tome da se otklone stereotipi kod muslimana o zapadnoj kulturi i svemu što je dolazilo sa njom.⁷⁰ U odnosu na srpsko i hrvatsko, muslimansko stanovništvo se teže prilagođavalo novim promjenama što je bio glavni razlog njihovog masovnog iseljavanja u Tursku.⁷¹ Okupacijom je nestalo postojanje islamske vladavine, a kulturni jaz između okupatora i muslimana se nastavio.⁷² Nova vlast nastojala je kod muslimanskog stanovništva potisnuti osmansku državnu ideju kao i njenu emotivnu vezanost.⁷³ Zbog novih, a ujedno i neočekivanih promjena muslimansko stanovništvo bilo je dosta nepovjerljivo. Njihov proces prilagođavanja odvijao se sporo uz

⁶¹ Donia J., *Islam pod dvostranim orlom*, 23.

⁶² Emir Fejzić i Irma Fejzić, *Sarajevska čaršija od Mustaj-pašinog mejdana do Telala*, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2018., 3.

⁶³ Juzbašić, *Politika i privreda*, 187.

⁶⁴ Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici*, 308- 309.

⁶⁵ Salko Špago, *Reforma školstva i pedagoške ideje u Bosni i Hercegovini u periodu od 1878. do 1918. godine*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2002., 29.

⁶⁶ Isto, 183.

⁶⁷ Izet Hadžić, *Povijesni kontinuitet razvoja državnosti Bosne i Hercegovine do Prvog svjetskog rata*, časopis za ekonomiju, politiku tranzicije, Vitez-Tuzla-Zagreb-Beograd-Bukurešt, 2016., 14.

⁶⁸ Josip Mihaljević, *Odnos stranke prava prema okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. i 1879. godine u listu „Sloboda“*, Franjevačka teologija Sarajevo, Sarajevo, 2008., 128.

⁶⁹ Juzbašić, *Politika i privreda*, 187.

⁷⁰ Nevzet Veladžić, *Društveno-politička i kulturna dimenzija djelovanja Mehmeda Džemaludina Čauševića*, Časopis za društvena pitanja, broj 5-6, Sarajevo, 2007., 171.

⁷¹ Juzbašić, *Politika i privreda*, 187.

⁷² Okey, *Taming Balkan Nationalism*, 27.

⁷³ Kraljačić, *Kalajev režim*, 195.

velike teškoće.⁷⁴ U odnosu na druge grupe stanovništva muslimansko stanovništvo u pogledu prosvjete kasnilo je sa razvojem.⁷⁵ Naime, muslimani su modernizaciju Austro-Ugarske doživljavali vrlo skeptično navodeći razloge kulturnog šoka kojeg su doživjeli nakon dolaska nove vlasti. Na modernizaciju gledali su kao na misiju kojom je Austro-Ugarska donijela evropsku kulturu muslimanskom svijetu.⁷⁶

Sa sobom je Austro-Ugarska donijela nove društvene i kulturne prilike prožete evropskim duhom. Za sve slojeve stanovništva prilagođavanje nije bilo jednostavno uzimajući u obzir razlike odlazećeg i dolazećeg sistema.⁷⁷ Pod austro-ugarskom vladavinom BiH je preživljavala krupne promjene koje su bile obilježene transformacijom patrijarhalnog načina života i orijentalne civilizacije prema zahtjevima zapadnoevropske zemlje.⁷⁸ Brže prodiranje kapitalističkog načina proizvodnje i uspostavljanje kapitalističkih društvenih odnosa izazvalo je korjenite promjene u svim oblastima života. Poslije 1878. godine za BiH nastupa period preobraženja cjelokupnog zatečenog sistema.⁷⁹

Prilagođavanje stanovništva u pogledu školstva razvijalo se neravnomjerno, a to je ovisilo o vladajućoj i ustaljenoj tradiciji određenog naroda. Obrazovanje prethodne vlasti nije bilo provodivo, odnosno bilo je zastupljeno samo vjersko obrazovanje. Može se zaključiti da je tadašnje stanovništvo pružalo otpor novom odnosno do tada nepoznatom sistemu, pa je iz tog razloga Austro-Ugarska naišla na teškoću provođenja novih institucija i novina iz razloga što mijenja jedan stari, a uvodi jedan novi sistem protkan idejom transformacije obrazovanja, a posebno su te promjene vidljive u pogledu uključivanja žena i ženske djece u obrazovni sistem.⁸⁰ Za razliku od osmanske, austro-ugarska vladavina donijela je temeljite promjene u školstvu.⁸¹ Svakako da je jedna od najsnažnijih novina bila uvođenje državnog odnosno svjetovnog školovanja obilježen modernim nastavnim programima.⁸² Može se zaključiti da je donošenjem novih promjena u kontekstu pojavljivanja novih institucija i novina otežalo znatno aktivnosti austro-ugarske vlasti posebno na polju ispunjenja kulturne misije i

⁷⁴ Kemura, *Uloga Gajreta*, 13.

⁷⁵ Hajrudin Ćurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983., 190.

⁷⁶ Viktorija Košak, *Povijest škola sestara Klanjateljica Krvi Kristove u BiH (1880-1945.)*, Zagreb, 2013., 74.

⁷⁷ Kemura, *Uloga Gajreta*, 105.

⁷⁸ Ćurić, *Muslimansko školstvo*, 189.

⁷⁹ Imamović, *Pravni položaj*, 110.

⁸⁰ Kemura, *Uloga Gajreta*, 105.

⁸¹ Jure Krišto, *Susret civilizacija: početci političkoga života Hrvata u Hercegovini u vrijeme Austrougarske monarhije*, Hrvatski institut za povijest u Zagrebu, Zagreb, 2007., 63.

⁸² Ivan Lovrenović, *Mit o sretnome dobu, Savremene percepcije kulturnog naslijeđa Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini*, str, 1-4, Sarajevo, 2016., 3.

obrazovanju ženske djece iz razloga što je to zahtijevalo prilagođavanje i prihvatanje novonastalih promjena tadašnjeg društva.

1.4. Zatečeno stanje u školskom sistemu

Austro-Ugarska je dolaskom na tlo BiH preuzela zatečeno stanje u školskom sistemu izgrađeno za vrijeme osmanske vladavine, iako se ono nalazilo u potpuno zaostalom i zapuštenom stanju.⁸³ Razlog zaostalog stanja leži u niskom nivou pismenosti što potvrđuje podatak od 97% nepismenog stanovništva.⁸⁴ Školstvo je dolaskom Austro-Ugarske bilo organizirano na konfesionalnoj osnovi. Tako je srpsko i hrvatsko stanovništvo imalo svoje konfesionalno školstvo,⁸⁵ dok je kod muslimanskog obrazovanje bilo zasnovano u sibjan mektebima.⁸⁶

Austro-Ugarska je dolaskom na tlo BiH zatekla postojanje izvjesnog broja konfesionalnih škola. Ove škole osnivale su i izdržavale pojedine vjerske organizacije.⁸⁷ Shodno tome, potrebno je navesti sljedeće statističke podatke zatečenih škola na tlu BiH: 499 mekteba, koju je pohađalo ukupno 23 588 učenika, 56 pravoslavnih škola sa 3 523 djece i 54 katoličke škole sa 2 295 djece. Potom 18 ruždija, 18 medresa, katoličke latinske škole (gimnazije) i franjevačkih gimnazija na području Fojnice, Kraljeve Sutjeske, Kreševa, Širokog Brijega, privatne ženske škole Stake Skenderove, Mis Irbijine škole za obrazovanje ženske omladine.⁸⁸ Statistički podaci o broju sibjan mekteba u historiografiji su predstavljeni na različit način.⁸⁹ Navedeni statistički podaci zatečenih konfesionalnih škola daju sliku o postojanju kulturnog i školskog života i prije dolaska Austro-Ugarske.⁹⁰

⁸³ Elvira Islamović, *O društveno-političkoj uvjetovanosti obrazovanja u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austrougarske uprave*, Pregled: časopis za društvena pitanja: Sarajevo, 2007., 88.

⁸⁴ Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austrougarske okupacije (1878-1918.)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972., 7.

⁸⁵ Vojislav Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini od 1463-1918.*, Zavod za izdavanje udžbenika BiH, Sarajevo, 1965., 136.

⁸⁶ Ismet Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Islamski kulturni centar, Mostar, 1999., 25.

⁸⁷ Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 5.

⁸⁸ O tome su pisali: Đorđe Pejanović, *Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini od početka do 1941. godine*, Svjetlost, Sarajevo, 1953., 55.; Košak, *Povijest škola sestara*, 26.

⁸⁹ Kemura ističe da je bilo 917 sibjan mekteba kojeg je pohađalo 40 779 učenika. (Kemura, *Uloga Gajreta*, 105.) Džaja navodi da je bilo 1000 zatečenih sibjan mekteba. (Srećko Matko Džaja, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju: (1878-1918): inteligencija između tradicije i ideologije*, Ziral, Mostar, 2002., 65.) Bećirović navodi da se broj kretao od 1000 do 1800 sibjan mekteba. (Senad Bećirović, „Obrazovanje Bošnjakinje i njena društvena uloga u vrijeme osmanske uprave na prostoru današnje Bosne i Hercegovine“, u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, br. XXXVI, Sarajevo, 2015., 189.)

⁹⁰ Islamović, *O društveno-političkoj uvjetovanosti*, 88.

Austro-Ugarska je zatekla i postojanje osnovnih škola za katoličku djecu, osnovanih od strane časnih sestara. Do 1878. godine postojale su škole milosrdnih sestara u sljedećim mjestima: u Sarajevu, Mostaru, Banja Luci, Docu kod Travnika i Livnu.⁹¹ Austro-Ugarska je shodno politici u početku zatečene konfesionalne škole priznavala, a imala je plan otvaranja novog školskog sistema u skladu sa njenim kako ekonomskim, vojnim tako i političkim ciljevima okupacije.⁹²

Obrazovanje ženske djece za vrijeme osmanske vladavine u BiH kretalo se znatno sporije, nego što je to bio slučaj kod muške djece. Razlog tome jeste konzervativno shvatanje o nepotrebnom obrazovanju ženske djece. Pored toga i potreba da se prve škole u BiH javljaju u svrhu educiranja vjerskog kadra, što automatski isključuje žensku djecu.⁹³ U tom periodu ženska djeca su rijetko pohađala i mektebe,⁹⁴ ali je postojao manji broj ženskih mekteba namijenjen isključivo obrazovanju ženske djece.⁹⁵ U mektebima ženska djeca su učila arapsko pismo, pravilno čitanje Kur'ana, propise o islamskom vjerovanju i poslovanju.⁹⁶ Postojalo je ukupno 14 ženskih mekteba kojeg su pohađale 42 djevojčice.⁹⁷ U mješovitim mektebima su ženska djeca sjedila odvojeno, obično iza muške djece.⁹⁸

Pravoslavno i katoličko stanovništvo osnovalo je nekoliko osnovnih škola za obrazovanje ženske djece. Srednjih škola na tlu BiH nije bilo sve do pojave Privatne ženske škole Stake Skenderove i ženskog zavoda Mis Adeline Irbi.⁹⁹ Školu Stake Skenderove pohađala su pravoslavna ženska djeca, a nešto kasnije i muslimanske, katoličke i jevrejske djevojčice.¹⁰⁰ Namjera je bila opismeniti kao i pružiti emancipaciju ženskoj djeci.¹⁰¹

Ženska pučka škola poznata kao Mis Irbijin zavod imala je karakter više djevojačke škole. U početku pohađale su je učenice svih vjeroispovijesti, a poslije su bile prisutna samo pravoslavna ženska djeca.¹⁰² Zadatak ove škole ogledao se u odgajanju i stvaranju dobrih

⁹¹ Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 30.

⁹² Isto, 8.

⁹³ Isto, 49-52.

⁹⁴ Kasumović, *Školstvo i obrazovanje*, 25.

⁹⁵ Čurić, *Muslimansko školstvo*, 44.

⁹⁶ Kasumović, *Školstvo i obrazovanje*, 25.

⁹⁷ Bećirović, „Obrazovanje Bošnjakinje“, 191-194.

⁹⁸ Čurić, *Muslimansko školstvo*, 44.

⁹⁹ Pejanović, *Srednje i stručne škole*, 41.

¹⁰⁰ Vujković, *U građanskom ogledalu*, 122.

¹⁰¹ Čaušević, *Zabilježene*, 17.

¹⁰² Elvira Islamović, *Obrazovanje i rodne uloge, časopis za obrazovanje, nauku i kulturu*, Pedagoški fakultet Bihac, 2010., 62.

domaćica i učiteljica.¹⁰³ Naime, način odgoja ženske djece u školi morao je biti u skladu sa patrijarhalnim odgojem kakav su djevojčice dobivale u svojoj porodici.¹⁰⁴

Nije bilo u tolikoj mjeri razvijeno ni obrazovanje katoličke ženske djece. Smatralo se da obrazovanje ženskoj djeci nije bilo potrebno, pa se na selu o ženskom obrazovanju govorilo: „Šta će ženskoj djeci škola, za nju su preslica i vreteno“. Roditelji su smatrali da je njihovim kćerkama cilj pripremiti se za dobre domaćice i udati se po volji i želji roditelja. Za razliku od muške djece koja su se obrazovala u školama, ženska djeca su obično ponešto učila od svoje braće. Neke djevojčice išle su na kršćanski nauk ženama građankama koje su imale cilj podučavati ih, tj. učiti napamet. Neke od tih žena su: Ana i Mara Vačincuša-Tata.¹⁰⁵ Ženskoj katoličkoj djeci bilo je dopušteno uključivanje u školu, ali sa namjerom da one budu usmjerene na kršćanski život, da se posvete religiji i da budu prisutne na svetoj misi svaki dan.¹⁰⁶ Iz navedenih podataka može se zaključiti da je obrazovanje ženske djece u cjelini konfesionalnog osmanskog sistema zanemareno odnosno nije bila posvećena dovoljna pažnja ženskoj djeci, njihovom obrazovanju, napretku i emancipaciji u odnosu na mušku djecu.

Svojim dolaskom Austro-Ugarska najavila je kako planira započeti sa uvođenjem modernog obrazovanja evropskog tipa što je u vezi sa njenom kulturnom misijom odnosno sa donošenjem evropske kulture na Balkan o kojoj se raspravljalo u kontekstu austro-ugarske okupacije BiH.¹⁰⁷ Ona je svojim dolaskom nastojala izvršiti transformaciju obrazovanja, a po njoj pismenim bi se smatrao samo onaj ko je poznavao čitati i pisati latinicom i ćirilicom.¹⁰⁸ Svojim dolaskom Austro-Ugarska je naišla na vrlo teško kulturno i prosvjetno stanje u BiH, a prve poteškoće pojavile su se nedovoljnim brojem školskih prostorija kao i nedovoljnom zainteresovanošću za školovanjem i obrazovanjem. Cilj austro-ugarske vlasti sastojao se od promjene zatečenog stanja uz proces ulaganja i otvaranja novih kako osnovnih tako i srednjih škola.¹⁰⁹ Iako je zatečen određeni broj škola i mekteba može se zaključiti da je prethodna vlast zanemarivala odnosno nije obnavljala i pospješivala obrazovni sistem. S tim u vezi je Austro-Ugarska dolaskom na tlo BiH nastojala transformirati zatečno stanje u školskom sistemu kroz proces uvođenje novina i promjena koje su do tada društvu bile nepoznate.

¹⁰³ Pejanović, *Srednje i stručne škole*, 137.

¹⁰⁴ Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 54.

¹⁰⁵ Isto, 92-93.

¹⁰⁶ Košak, *Povijest škola sestara*, 51.

¹⁰⁷ Isto, 79.

¹⁰⁸ Špago, *Reforma školstva*, 34.

¹⁰⁹ *Školski vjesnik, Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, mart, 1894., 103.

2. MJESTO I ULOGA OBRAZOVANJA U „KULTURNOJ MISIJI“

2.1. Prosvjetna politika Austro-Ugarske na tlu BiH

U bosansko-hercegovačkim novinama pronalazimo prvi podatak o školskoj politici austro-ugarske vladavine.¹¹⁰ Pored odgojnih i obrazovnih ciljeva škole su predstavljale i mjesto u kojima se razvijala prosvjetna politika. Služile su kao instrument razvijanja kulta prema Hasburškoj Monarhiji. Nastava bi svakog jutra počinjala pjevanjem himne. Državni praznici održavali su se sa namjerom da bi ih učenici doživjeli kao patriotski događaj.¹¹¹

Naime, glavni cilj Austro-Ugarske sastojao se od zadobijenog povjerenja domaćeg stanovništva sa ciljem stvaranja osjećaja lojalnosti prema njoj. Njena politika sastojala se od prilagođavanja zatečenih zakona sa ciljem njihovog preoblikovanja po načelu evropskih modela. Zapravo, proces emancipacije stanovništva protkan je politikom Austro-Ugarske sa namjerom da stvori potencijalne i odane radnike za proces iskorištavanja prirodnih bogatstava zemlje.¹¹² U historiografiji vladale su različite percepcije o školskoj politici Austro-Ugarske na tlu BiH.¹¹³

Prvi zadatak prosvjetne politike bila je u patriotskom odgoju omladine sa namjerom da budu lojalni i odani austro-ugarskoj vladavini.¹¹⁴ Isto tako prosvjetna politika bila je izražena i kroz vršenje nadzora nad osnovnim školama, kroz udžbenike u školama kao i kroz biranje nastavnog kadra. Putem nastavnih predmeta, literature, časopisa i raznih događaja (proslava), Austro-Ugarska je kod učenika provodila državljanski odgoj.¹¹⁵ Naime, najveću pažnju u

¹¹⁰ Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 41.

¹¹¹ Isto, 9- 17.

¹¹² Košak, *Povijest škola sestara*, 75-86.

¹¹³ Pejanović navodi da Austro-Ugarska nije učinila ništa na smanjivanju nepismenosti i prosvjećivanju stanovništva (Pejanović, *Srednje i stručne škole*, 59.), Bogičević navodi da je školska politika kao i rješavanje nepismenosti protkano političkim i ekonomskim ciljevima okupacije. Zastupao je mišljenje da je vlast dobro organizirala školstvo, ali ga nije učinila dostupnim svima. Primjer toga navodi školovanje djece na selu koje se nije znatno promijenilo. (Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 151.) Suprotno tome, Papić navodi da je Austro-Ugarska bila motivisana raditi na opismenjavanju stanovništva zbog obaveze da podigne kulturni nivo naroda u BiH koji je dobila na Berlinskom kongresu. (Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 43.) Džaja je iznio stav da je austro-ugarska školska politika bila kritizirana od dosadašnje historiografije, ali je ta tema bila manje istražena. (Džaja, *Bosna i Hercegovina*, 38.)

¹¹⁴ Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 137.

¹¹⁵ Mladen Bevanda, *Pedagoška misao u Bosni i Hercegovini 1918. – 1941.*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2001., 56.

provođenju prosvjetne politike Austro-Ugarska provodila je i putem pedagoških časopisa.¹¹⁶ Putem objavljenih listova nastojala se približiti zapadnoevropskim zemljama.¹¹⁷

Naime, jedan od problema sa kojima se Austro-Ugarska susrela u školama bio je nastavni jezik. Vođenja je rasprava oko toga da li nastavni jezik u školama nazvati hrvatskim ili zemaljskim. Ipak je 1879. godine donijeta odluka da nastavni jezik u školama bude hrvatski,¹¹⁸ a ova odluka obilježila je njenu brzu i smišljenu politiku. Također se vodila rasprava oko priznavanja pisma u školama. Ćirilica je kao pismo priznata 1879. godine, a 1880. godine priznata je i ravnopravnost oba pisma.¹¹⁹ Godine 1907. odlučeno da se zemaljski jezik¹²⁰ službeno proglasi srpsko-hrvatskim jezikom.¹²¹ Ubrzo je Zemaljska vlada donijela odluku da nastavni jezik proglasi nazivom zemaljski, dok se u doba Kalajeve vladavine jezik nazivao bosanskim.¹²²

Pejanović navodi da se austro-ugarska školska politika u BiH sastojala od sljedećih karakteristika: školstvo u BiH trebalo je izjednačiti po nastavnim planovima sa austro-ugarskim školama, isto tako radilo se na sprječavanju svakog nacionalnog obilježja. Školska politika sastojala se i u širenju njemačke i mađarske kulture, sa namjerom pojačavanja vjerske podvojenosti, kao i sa ciljem da se spriječi provođenje bratstva i jedinstva naroda, sa namjerom da se preko škola djeluje na vezivanje naroda u BiH. Također politika se sastojala i u onemogućavanju svake političke i ideološke veze sa istoimenim narodima u Hrvatskoj, Dalmaciji, Srbiji i Sloveniji. Isto tako da se onemogući među učenicima svako ideološko djelovanje na socijalnom, nacionalnom i političkom polju. Škola je predstavljala centar sprovođenja austro-ugarske politike, a sastojala se od toga da se preko škola šire pogledi i ideje režima i onih koji su preko režima u BiH nastojali da provedu svoje planove, kao i da se preko škola pomaže djelovanje katoličkih vjersko-propagandističkih škola na polju prozelitizma.¹²³

¹¹⁶ Besarović, *Iz kulturne prošlosti*, 13.

¹¹⁷ Matijas Baković i Mario Grčević, *Jezik prvih brojeva Bosansko-hercegovačkih novina iz 1878. godine*, Kroatologija, časopis za hrvatsku kulturu, god. IX, br. 1-2, Zagreb, 2018., 5.

¹¹⁸ Kraljačić, *Kalajev režim*, 230-231.

¹¹⁹ Mitar Papić, *Stazama prosvjete i kulture*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1966., 23.

¹²⁰ Kalajeveva politika kroz proces uvođenja bosanskog jezika i ravnopravnosti oba pisma sastojala se od ukidanja dominantne uloge jedne kulture nad drugom, odnosno jednog naroda nad drugim. (Mensur Husić, „Ideološka dimenzija obrazovanja u Bosni i Hercegovini-paradigma koja se obnavlja“, u: *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Tuzli*, br. 2, Tuzla, 2017., 167.)

¹²¹ Isto, 167.

¹²² Mitar Papić, *Istorija srpskih škola u BiH*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1978., 128.

¹²³ Pejanović, *Srednje i stručne škole*, 61.

Okey se slaže sa tezom da se provođenje austro-ugarske prosvjetne politike sastojalo u smanjenju nacionalizma. Za razliku od Pejanovića, Okey navodi da je bilo još uvijek onih koji su se tajno pripremali za obračun sa austro-ugarskim vlastima. Austro-ugarska prosvjetna politika sastojala se od toga da od domaće inteligencije formira lojalan birokratski kadar.¹²⁴ Iako je prodiranje nacionalizma bilo zabranjeno kao i svako zajedničko udruživanje učenika, došlo je do prodiranja nacionalističkih političara u škole.¹²⁵ Isto tako se austro-ugarska prosvjetna politika sastojala i u provođenju jezičke politike. To se ogledalo na način da su udžbenici bili napisani i na ćirilici i na latinici. Politika se sastojala i u zabranjivanju upotrebe latinice u pravoslavnim školama sa namjerom udaljavanja Hrvata i Muslimana.¹²⁶ Može se zaključiti da se austro-ugarska prosvjetna politika provodila sa namjerom stvaranja onih pripadnika koji bi u svakom momentu bili odani i lojalni. U tome leži i vaspitanje učenika u školama sa namjerom trajnog vezivanja. Svojim ponašanjem Austro-Ugarska je nastojala stanovništvo potpuno okrenuti sebi.

U prosvjetnoj politici Austro-Ugarska je mijenjala taktiku uz provođenje nekada manjih, a nekada strožijih mjera. Ipak se ona nije odriicala svojih političkih ciljeva koji su kako je već rečeno zahtijevali pismenijeg i obrazovanijeg podanika.¹²⁷ Sve što je Austro-Ugarska učinila na polju nauke na tlu BiH bilo je protkano političkim motivima. Jedan od ciljeva jeste i nastojanje da opravda okupaciju pred civiliziranim svijetom.¹²⁸ Isto tako se iz cjelokupne prosvjetno-školske politike vidi da je Austro-Ugarska došla sa namjerom da na tlu BiH ostane, a tome svjedoče i dugoročne mjere koje je sprovođila u školama. Ipak u odnosu na osmanski, austro-ugarski period karakteriše znatan kulturno-prosvjetni napredak.¹²⁹ Može se zaključiti da je austro-ugarska vladavina provodila svoju politiku na tlu BiH kroz školski sistem stvarajući škole slične svojim, sa namjerom modernizacije i transformacije školskog sistema obilježen karakterom njene duge vladavine.

2.2. Transformacija obrazovanja: pojava državnog školstva

Austro-ugarska vladavina je za razliku od osmanske, pristupila procesu modernizacije školstva odnosno uvođenju novog državnog školstva. Kao što je već rečeno, nova vlast nije pokazivala razumijevanje za postojeće škole već je ustrajavala na otvaranju državnih ili je

¹²⁴ Okey, *Taming Balkan Nationalism*, 176.

¹²⁵ Isto, 96.

¹²⁶ Isto, 184.

¹²⁷ Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 71.

¹²⁸ Kapidžić, *Položaj BiH*, 310.

¹²⁹ Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 68-71.

težila da konfesionalne škole pretvori u državne ili narodne.¹³⁰ To je prouzrokovalo prve nesuglasice naroda, a ni vjerske institucije nisu bile oduševljene ovim postupkom. Bez obzira na takvo postupanje ipak su se pojedine konfesionalne škole održale, a neke su bile u potpunosti i zatvorene.¹³¹ Jedine konfesionalne škole čiji je rad bio dozvoljen od strane austro-ugarske vladavine bile su škole časnih sestara.¹³² Austro-Ugarska je putem uvođenja modernog školstva evropskog tipa imala za cilj povećati obrazovni i kulturni nivo društva sa namjerom evropeizacije zemlje. To je bilo izraženo kroz otvaranje odnosno kroz podizanje novih kako osnovnih tako i srednjih škola.¹³³

Konfesionalne škole predstavljale su škole koje nisu poznavale sistem narodnih škola. Njegovu osnovu činili su: mektebi, pravoslavne i katoličke škole. U mektebima su bila prisutna muslimanska, u pravoslavnim pravoslavna i u katoličkim katolička djeca. Djelovanje konfesionalnih škola rezultiralo je djelimičnim ispunjenjem zadaće obrazovanja i opismenjavanja stanovništva.¹³⁴ Austro-Ugarska dolaskom na tlo BiH osniva nove, moderne škole pod nazivom interkonfesionalne. Ove škole su osnovane sa namjerom da roditelji svih konfesija mogu sa povjerenjem slati svoju djecu u nove škole. Naime, cilj interkonfesionalnih škola bio je povećati broj djece u školama.¹³⁵ Razlika između konfesionalnih i interkonfesionalnih škole jeste što u novim odnosno interkonfesionalnim školama religija prestaje biti faktor razdvajanja djece u školama, kao što je to bio slučaj ranije sa konfesionalnim škola gdje nije postojalo miješanje učenika različitih vjera.

Odlukom Zemaljske vlade, 26. augusta 1879. godine osnivaju se dva kursa u Sarajevu koja su potom pretvorena u prve osnove škole.¹³⁶ Posljedica pojavljivanja prvih škola dovela je do prvog sukoba u oblasti prosvjetne politike.¹³⁷ Mađarsko Ministarstvo prosvjete zastupalo je mišljenje da se iz političkih razloga zadrže već postojeće konfesionalne škole, a to je značilo da se nove škole ne otvaraju. Suprotno takvom mišljenju, Zemaljska vlada kao i Zajednički ministar finansija zastupali su stav otvaranja novih škola. Zbog toga je osnovan jednogodišnji kurs za djecu od 7 do 10 godina starosti.¹³⁸ Naime, na početku kurs su pohađala

¹³⁰ Bevanda, *Pedagoška misao*, 42.

¹³¹ Pejanović, *Srednje i stručne škole*, 55.

¹³² Papić, *Hrvatsko školstvo*, 141.

¹³³ Košak, *Povijest škola sestara*, 79.

¹³⁴ Isto, 1.

¹³⁵ Vojislav Bogičević, *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1975., 277.

¹³⁶ Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 41.

¹³⁷ Isto, 10.

¹³⁸ Isto, 41.

ukupno 32 dječaka iz najboljih sarajevskih porodica.¹³⁹ Na kursu se učilo: čitanje i pisanje latinicom na zemaljskom jeziku.¹⁴⁰ Kasnije je ovaj kurs pretvoren u Dječачku osnovnu školu.¹⁴¹

Nakon otvaranja jednogodišnjeg kursa osnovana je ženska osnovna škola u Sarajevu, 1879. godine. Školu su upisivala ženska djeca od 6 do 12 godina starosti bez obzira na konfesiju.¹⁴² Proces obrazovanja ženske djece odvijao se različito u različitim državama. Kao što je već pomenuto ženska djeca su bila obilježena sistemom patrijarhalne strukture koja se sastojala u ispunjenju uloge žene i majke. Upravo, dolaskom Austro-Ugarske dolazi do transformacije obrazovanja, a i proces otvaranja osnovnih škola sastojao se u namjeri uključivanja ženske i muške djece u obrazovni sistem.¹⁴³ Djeca se prilikom upisa u školu nisu prisiljavala, nego se uticalo na širenje i podizanje svijesti o važnosti pohađanja škola. Žensku osnovnu školu Austro-Ugarska je otvorila sa namjerom kako bi ženska djeca bila uključena u obrazovni sistem.¹⁴⁴ Radilo se na kreiranju odvojenih ženskih škola. Razlog takvog postupanja jeste u namjeri uključivanja muslimanske ženske djece u obrazovni sistem zbog toga što su ona dugo vremena boravila u sibjan-mektebima. Još jedan od razloga jeste pružena prilika nepismenoj ženskoj djeci da se opismene odnosno da nauče čitati i pisati. Nedovoljna zainteresovanost za obrazovanjem proizilazila je od strane roditelja tadašnje djece pa je zbog toga bilo prisutno protivljenje i otpor.¹⁴⁵ Za tadašnje društvo transformacija obrazovanja predstavljala je jednu novinu. Od svojih majki ženska djeca učila su kućanske poslove pa su stoga bila vezana za kuću i kućni prostor koja je za njih predstavljala mjesto sigurnosti. Naime, za muslimansko stanovništvo odlazak ženske djece u gradove gdje su bile smještene škole predstavljalo je veliku opasnost, jer bi time njihova moralnost bila dovedena u pitanje. U tom pogledu smatralo se da put od kuće do škole predstavlja jedan novi izazov i opasnost za žensku djecu, zbog blizine kafana i mahala.¹⁴⁶

Pojavljivanjem novih škola za žensku djecu otvoreno je mjesto za žene i žensku djecu u okviru obrazovnog sistema. Obrazovanje ženske djece predstavlja ključan faktor

¹³⁹ Vervaet, *Centar i periferija u Austro-Ugarskoj*, 50.

¹⁴⁰ Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 160.

¹⁴¹ Hamdija Kapidžić, *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878-1918)*, Arhiv grada Sarajeva, Sarajevo, 1969., 44.

¹⁴² Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 158.

¹⁴³ Islamović, *Obrazovanje i rodne uloge*, 66.

¹⁴⁴ Žensku narodnu osnovnu školu posjećivalo je 75 školske ženske djece: muslimanske 1, katoličke 28, pravoslavne 11 i jevrejske 35. (Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 151.)

¹⁴⁵ O tome će biti više riječi u trećem poglavlju.

¹⁴⁶ Giomi, „Forging Hasburg Muslim girls“, 288.

transformacije iz orijentalnih u evropske tragove. Novi obrazovni sistem pored obrazovanja ženskoj djeci pružio je priliku samostalnosti kao i težnju ka daljem napretku. Kasnije se pojavila jača inicijativa da ženska djeca budu pod obavezom pohađanja škola.¹⁴⁷ Naime, prijedlog o uključivanju ženske djece u obrazovni proces naišlo je na oduševljenje raznih intelektualaca od kojih su Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, potom Hasan Spaho. Isto tako određene porodice (Kapetanovići i Sulejmanpašići) napustili su tezu tradicionalne osmanske prakse te oslobodili žensku djecu vezanosti za kućni prostor dajući im mogućnost obrazovanja. Kćerke tadašnjih muslimanskih intelektualaca bile su upisane u škole, kao i ženska djeca čiji su roditelji radili kao trgovci, krojači i mesari. Ovim načinom nastojao se približiti model obrazovanja ostaloj ženskoj djeci i njihovim roditeljima. Isto tako su i književnici poput Edhema Mulabdića, Osmana Nurije Hadžića i Šemsudina Sarajlića podržali tezu uključivanja ženske djece u obrazovni proces.¹⁴⁸

Za vrijeme austro-ugarske vladavine školstvo je bilo podijeljeno na: konfesionalno, narodno ili državno i privatno. Škole su bile muške i ženske, a negdje su bile i mješovite.¹⁴⁹ Prvi proglas o namjeri osnivanja osnovnih škola izdat je od strane vojne uprave zvanično, 12. septembra 1878. godine: „Školstvo koj (je bilo) posve zapušteno, ustrojiti će se pored ustanovah koje glede toga u naprednih državah evropejskih postaje“. Cilj Austro-Ugarske sastojao se od promjene dotadašnjeg sistema novim pristupom, novim državnim školama u kojima su bili zastupljeni svjetovni predmeti. Namjera je bila evropeizirati obrazovanje, približiti ga Zapadu sa ciljem uključivanja ženske djece u obrazovni sistem. Kulturna misija Austro-Ugarske na tlu BiH sprovodila se polagano zbog toga što je bilo teško izvršiti reformu tadašnjeg zapuštenog stanja. Uz to bilo je teško uticati na promjenu tadašnjeg naroda, njihovih shvatanja kao i vezajuće tradicije prethodne vlasti. Prvi akt Zemaljske vlade donesen je 1879. godine pod nazivom *Osnovne odredbe za organizaciju narodnih osnovnih škola*. Njime se po prvi puta u BiH osnivaju interkonfesionalne državne osnovne škole. Dopušteno je djelovanje i privatnih i konfesionalnih osnovnih škola, ali uz postojanje državnog nadzora njihovog rada.¹⁵⁰

¹⁴⁷ Bogičević, *Pismenost*, 265.

¹⁴⁸ Giomi, „Forging Hasburg Muslim girls“, 278-283.

¹⁴⁹ Snježana Šušnjara, *Školovanje ženske djece u Bosni i Hercegovini u doba Austro-Ugarske (1878-1918.)*, Napredak, (4): časopis za interdisciplinarna istraživanja u odgoju i obrazovanju, str- 453-466, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2014., 454.

¹⁵⁰ Košak, *Povijest škola sestara*, 79.

Zapravo, interkonfesionalne škole nosile su takav naziv sve do 1882. godine.¹⁵¹ Sa 1883. godinom došlo je do promjene njihovog naziva u tzv. komunalne škole. Takav naziv nosile su sve do kraja austro-ugarske vladavine, tačnije sve do 1918. godine.¹⁵² Za interkonfesionalne škole Zemaljska vlada predviđala je: obavezno pohađanje osnovnih škola, odvajanje škole od crkve zbog toga što je vjerski konzervativizam bio kočnica napretku i procvatu narodnih škola. Priznaje se vjersko vaspitanje u školama koje bi trebalo biti prepušteno vjerskim starješinama, težilo se ka odumiranju konfesionalnih škola, predviđeno je školovanje muške i ženske djece.¹⁵³ Isto tako osnivanje interkonfesionalnih škola dešavalo se zbog ekonomskih i političkih potreba. Cilj osnivanja interkonfesionalnih škola bio je stvoriti osnovno školstvo koje bi odgovaralo stanovništvu svih konfesija sa namjerom odgajanja djece u duhu lojalnosti i privrženosti Hasburškoj Monarhiji.¹⁵⁴

Još uvijek su za domaće stanovništvo interkonfesionalne škole predstavljale novinu. Kako se vlast učvršćivala tako se i povećavao i broj škola, a i samo stanovništvo uviđalo je potrebu slanja svoje djece u škole.¹⁵⁵ Zemaljska vlada donijela je 1880. godine odluku da se osnovne škole mogu osnivati tamo gdje je postojala udaljenost od jednog sata i gdje je bilo više od 40 djece, sa 5 godina starosti. Narodne osnovne škole kao državne ustanove po pravilu su trebale obuhvatiti najveći broj djece što nije bio slučaj. Jedan dio djece još uvijek je pohađao konfesionalne škole, a znatan broj dorađe djece nije ni bio obuhvaćen nastavom.¹⁵⁶ Razlog tome bili su: neshavatanje važnosti škole, dugotrajno školovanje u sibjan-mektebima, nepostojanje zakona o obaveznoj nastavi i nebriga vlasti za poboljšanje školstva, kao i vjerski i politički razlozi.¹⁵⁷

Otvaranjem i pojavljivanjem novih državnih škola muslimansko stanovništvo nije bilo zadovoljno. Suprotno od njih katoličko stanovništvo bilo je zadovoljno te je prihvatilo novi sistem državnih škola.¹⁵⁸ No, tamo gdje nisu postojale konfesionalne škole djeca su bila upisivana u državne škole, pa je tako manji broj muslimanske djece bio upisan u državne

¹⁵¹ Bogičević, *Pismenost*, 277.

¹⁵² Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 157.

¹⁵³ Isto, 148- 149.

¹⁵⁴ Šušnjara, „Iskoraci u školstvu u vrijeme Austro-Ugarske monarhije“, u: *Zbornik radova odsjeka za pedagogiju, br.1*, Sarajevo, 2016., 31.

¹⁵⁵ Islamović, *Obrazovanje i rodne uloge*, 90.

¹⁵⁶ Šušnjara, „Iskoraci u školstvu“, 31-33.

¹⁵⁷ Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 152.

¹⁵⁸ Šušnjara, „Iskoraci u školstvu“, 32.

škole. Srpsko stanovništvo je manje upisivalo i slalo svoju djecu u državne škole zbog želje za školama sa nacionalnim obilježjima.¹⁵⁹

Za vrijeme Kalajeve uprave otvoreno je oko 178 državnih osnovnih škola. Godišnje se u prosjeku otvaralo po osam škola.¹⁶⁰ U Sarajevu je osnovana i muška i ženska narodna osnovna škola, 1880.-81. godine. U muškoj školi bilo je 125 učenika (47 katolika, 37 muslimana, 26 židova i 15 pravoslavni), a u ženskoj školi bilo je 75 učenica (35 židovke, 28 katolkinja, 11 pravoslavni i muslimanka).¹⁶¹ Za vrijeme Austro-Ugarske u BiH, osnovno obrazovanje je značajno napredovalo, ali je i dalje ostajao veliki broj djece koja nisu bila uključena u obrazovni proces.¹⁶²

Sa svojim pojavljivanjem nove državne škole otvorile su novu strukturu obrazovnog sistema koji ne samo da je bio pristupačan za mušku nego i za žensku djecu. Ovim postupkom otvorene su nove mogućnosti za žensku djecu, dato im je mjesto u obrazovnom procesu kao i mogućnost emancipacije i napretka.

2.3. Organizacija i finansiranje škola

Prilikom osnivanja škola potrebno je bilo voditi računa i o načinu organizacije kao i sistemu finansiranja škola. Pa su tako za svaku školu određivani izvori finansiranja: država, vjerske institucije, privatna lica, razna društva i udruženja.¹⁶³ Po programskim sadržajima i organizaciji školstvo je bilo evropsko.¹⁶⁴ Za razliku od osmanske, austro-ugarska vladavina vršila je nadzor nad školama.¹⁶⁵ Prvi organizacioni propis donesen je krajem juna 1879. godine putem kojeg je istaknuta obaveza pohađanja škole.¹⁶⁶ Školska obaveza počinjala bi sa navršenom šestom godinom života, a kod djevojčica trajala bi do dvanaeste, a kod dječaka do četranaeste godine života.¹⁶⁷ Godine 1879. donijeta je i odluka da se za izdržavanje škola brinu političke opštine. Navodi se: „Za te škole treba da nužne prostorije, a zimi i ogrijev, a osim

¹⁵⁹ Košak, *Povijest škola sestara*, 82.

¹⁶⁰ Kraljačić, *Kalajev režim*, 244.

¹⁶¹ Šušnjara, „Iskoraci u školstvu“, 33.

¹⁶² Islamović, *O društveno-političkoj uvjetovanosti*, 96.

¹⁶³ Špago, *Reforma školstva*, 67.

¹⁶⁴ Bevanda, *Pedagoška misao*, 56.

¹⁶⁵ Pejanović, *Srednje i stručne škole*, 55.

¹⁶⁶ Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 61.; U osmanskom periodu postojala je slična inicijativa, donesen je Zakon 1869. godine koji je nametnuo obavezno pohađanje mekteba odnosno državnih osnovnih škola za pripadnike svih naroda. (Košak, *Povijest škola sestara*, 31.)

¹⁶⁷ Mitsutoshi Inaba, *Ideja djetinjstva u Bosni i Hercegovini 1878-1918 : utjecaj darvinizma:(doktorska disertacija)*, Sarajevo, 2016., 17.

toga i poslugu, daju besplatno općine“. Opština je od 1880. godine preuzela u potpunosti stvarne troškove osnivanja i održavanja škola.¹⁶⁸

Zemaljska vlada donijela je 1884. godine odluku po kojoj se propisuje način gradnje školskih zgrada bez obzira da li se radilo o državnim, konfesionalnim ili privatnim školama. Bilo je potrebno za svaku školu izgraditi plan uz to vodeći računa o položaju, okolini, učionicama, prozorima, rasvjeti, grijanju, higijenskim uslovima. Iste godine regulisano je i pitanje školske godine koja bi počinjala prvog septembra, a trajala bi do 30. juna.¹⁶⁹ Također su 1884. godine određeni i vjerski praznici svih konfesija. Pripadnici pojedinih konfesija na dan svojih praznika nisu bili obavezni pohađati nastavu.¹⁷⁰

Srednje i stručne škole Zemaljska vlada održavala je iz zemaljskih erarnih sredstava. Konfesionalne i privatne škole su održavane od strane pojedinih konfesija. Sve škole su dobijale manje ili veće subvencije od strane države, dok su neke privatne katoličke škole dobijale pomoć i sa strane: iz Španije, Njemačke, Francuske i Belgije. Neke su škole bile smještene i u tuđim zgradama.¹⁷¹ Prve škole koje su otvorene na tlu BiH za vrijeme austro-ugarske vladavine bile su smještene u privatnim prostorijama. Nove prostorije odnosno zgrade počele su se zvanično graditi od 1886. godine. U periodu od 1886. do 1906. godine izgrađeno je ukupno 105 novih škola, a deset ih je čak bilo dograđeno. Prilikom gradnje novih škola vodilo se računa o tome da škole ne budu udaljene od roditeljske kuće više od četiri kilometra.¹⁷²

Svaka osnovna škola je od 1893. godine imala geografsku kartu BiH. Kasnije su škole¹⁷³ dobile i mapu Austro-Ugarske Monarhije, a imale su i svoje priručne biblioteke.¹⁷⁴ U ime Zemaljske vlade okružni inspektor je od 1889. godine vršio nadzor nad državnim i konfesionalnim osnovnim školama.¹⁷⁵ Pored pedagoškog nadziranja imali su zadatak da spriječe djelovanje političkih, nacionalnih i vjerskih ciljeva.¹⁷⁶ Škole su bile čuvane od nepoželjenih uticaja kako spolja tako i iznutra. Smjele su nabavljati samo one knjige koje je

¹⁶⁸ Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 155-156.

¹⁶⁹ Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 52-62.

¹⁷⁰ Kraljačić, *Kalajev režim*, 251.

¹⁷¹ Pejanović, *Srednje i stručne škole*, 67.

¹⁷² Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 52.

¹⁷³ „Školska tabla neka je dosta velika, neka se može pomicati po visini i neka se što više namjesti podesno prema očima učeničkim. I pri namještanju zemljovida neka se štede oči učenika. Osobito neka se briga vodi o čistoći u svoj školskoj zgradi, dakle po školskim odajama, u trijemovima, po stepenicama, vestibulu i zahodima“. (*Školski vjesnik, Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, april, 1895., 281).

¹⁷⁴ Midhat Kapo, *Nacionalizam i obrazovanje: Studija slučaja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 2012., 118.

¹⁷⁵ Košak, *Povijest škola sestara*, 80.

¹⁷⁶ Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 66-67.

Vlada svake godine propisivala navodeći autore i naslov knjige. Također su i učenici mogli biti nagrađeni samo onim knjigama koje je Vlada prethodno odobrila.¹⁷⁷ Naime, bilo je predviđeno da se posebno osnuju odijeljenja za mušku, a posebno za žensku djecu. No, u praksi bilo je osnovano deset ženskih osnovnih škola, dok su sve ostale bile mješovite.¹⁷⁸

Može se zaključiti da se austro-ugarska vladavina prilikom osnivanja škola isto tako posvetila i samoj organizaciji škola. S tim u vezi vodila je računa o prostoru, potrebnim sredstvima za obavljanje nastave, a isto tako se posvetila i nabavljanju finansijskih sredstava za pospješivanje novih sredstava za škole.

2.4. Problem nedostatka nastavnog osoblja

Početak otvaranja osnovnih škola austro-ugarska vladavina susrela se i sa problemom nedostatka nastavnog kadra. Zemaljska vlada obratila se za pomoć vojnoj komandi u nadi da joj pošalje potreban broj podoficira koji bi privremeno obnašali funkciju učitelja osnovnih škola. Jedini uslov bio je poznavanje jezika domaćeg stanovništva, odnosno narodnog jezika.¹⁷⁹ Podoficiri kao učitelji bili su postavljeni u sljedeće državne škole: Bihać, Rogatica, Višegrad, Jajce. Ubrzo se pokazalo da najveći broj podoficira nije bio sposoban za rad u školama pa je Austro-Ugarska počela dovoditi učitelje iz pojedinih krajeva Austro-Ugarske. Ovaj način je iziskivao velike finansijske troškove. Novopristigli učitelji iz Monarhije suočili su se sa problemom nepoznavanja jezika.¹⁸⁰

Iako je kasnije većina nastavnika dolazila sa područja Hrvatske i Slovenije, nastavnici iz Hrvatske su nerado dolazili u Bosnu, a učitelje iz srpskih škola Zemaljska vlada izbjegavala je primiti u svoje škole. Naime, Austro-Ugarska nije imala povjerenje u one nastavnike koji nisu bili sa područja Monarhije, pa ih je nastojala osposobiti iz domaćeg dijela. Radila je na tome da se prosvjetni radnici školuju u centrima Monarhije: kao što je područje Pešte i Beča.¹⁸¹

Zemaljska vlada navodi da je bila velika potreba za domaćim učiteljima u BiH, a to je bio i jedan od načina da se i muslimanska djeca uklope u obrazovni sistem.¹⁸² Kao početak

¹⁷⁷ Papić, *Stazama prosvjete*, 26.

¹⁷⁸ Košak, *Povijest škola sestara*, 79.

¹⁷⁹ Mitsutoshi Inaba, *Obitelj u modernoj Bosni i Hercegovini iz perspektive pedagogije Herberta Spencera*, Filozofski fakultet Sarajevo, Sarajevo, 2014., 324.

¹⁸⁰ Islamović, *O društveno-političkoj uvjetovanosti*, 110-112.

¹⁸¹ Bevanda, *Pedagoška misao*, 43.

¹⁸² Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 72.

obrazovanja učitelja u BiH osniva se trogodišnji kurs 1882. godine osnovan od strane Zemaljske vlade u Sarajevu. Ovaj kurs nosio je naziv Obrazovalište za pomoćne učitelje. Uvjeti za pohađanje ovog kursa bili su da kandidat ima najmanje 16 godina kao i to da je morao znati čitati, pisati i računati.¹⁸³ Predmeti koji su se izučavali na ovom kursu bili su: pedagogija, vjeronauka, bosanski zemaljski jezik, njemački jezik, računstvo, zemljopis, povijest, krasnopis, gramatika itd.¹⁸⁴ Nakon tri godine pohađanja ovog kursa kandidati bi mogli polagati ispit za pomoćnog učitelja, dok bi poslije dvogodišnje prakse polagali ispit za stalnog učitelja.¹⁸⁵

Posljedica osnivanja učiteljskih škola jeste da se obrazuje i stvori učiteljski kadar iz redova domaćih ljudi,¹⁸⁶ a prvi domaći profesor u gimnaziji bio je Tugomir Alaupović.¹⁸⁷ Učitelji su većinom predavali muškoj, a učiteljice ženskoj djeci. Posljedica takvog postupanja i provođenja je u cilju da se i muslimanska ženska djeca uključe u pohađanje osnovnih škola.¹⁸⁸

Početak godine 1880.-81. otvorene su četiri gradske škole u Sarajevu, Travniku, Banja Luci i Bihaću. U ovim školama predavali su kvalifikovani učitelji. Podizanjem novih školskih zgrada, dovođenjem kvalifikovanijih učitelja i boljim opremanjem škola nastavnim sredstvima i knjigama, obrazovni nivo u ovim školama postajao je sve viši i približavao se osnovnoj nastavi u ostalim krajevima Monarhije.¹⁸⁹

Može se zaključiti da je žena prije dolaska austro-ugarske vladavine bila posve marginalizirana u okviru obrazovnog sistema te da je nova vlast nastojala raditi mnogo toga na uključivanju i žena kao učiteljica u obrazovni sistem, ali je i nastojala omogućiti obavezno obrazovanje ženske djece.

¹⁸³ Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 160-161.

¹⁸⁴ Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 73.

¹⁸⁵ Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 161.

¹⁸⁶ Papić, *Stazama prosvjete*, 27.

¹⁸⁷ Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 17.

¹⁸⁸ Isto, 61.

¹⁸⁹ Isto, 43.

3. KULTURNA MISIJA NA PRIMJERU ODNOSA PREMA STATUSU ŽENE I OBRAZOVANJA ŽENSKJE DJECE

3.1. Otpor i konzervativizam po pitanju školstva

Po pitanju školstva pružali su otpor stanovnici svih konfesija, odnosno pripadnici srpskog, hrvatskog i muslimanskog stanovništva. Austro-Ugarska sa otvaranjem i pojavljivanjem novih državnih škola susrela se sa protivljenjem odnosno otporom tadašnjeg stanovništva. Jedan od glavnih razloga otpora jeste težnja austro-ugarskih vlasti da uspostave dozu kontrole nad konfesionalnim školama. Poseban udar bio je na srpske, ali situacija nije bila bolja ni za franjevačke škole.¹⁹⁰ Naime, otpor kod srpskog stanovništva zasnovan je na religijskom i nacionalnom identitetom, ali ipak su se uspjeli oduprijeti ideji interkonfesionalnih škola.¹⁹¹ Od nove kršćanske vlasti iz straha i sumnje muslimansko stanovništvo pružalo je najveći otpor. Svojoj muslimanskoj ženskoj djeci nisu dozvoljavali pohađati nove državne škole.¹⁹²

U odnosu na srpsko i muslimansko novim državnim školama bilo je više naklonjeno katoličko stanovništvo.¹⁹³ Poslije okupacije franjevačke škole nastavile su sa svojim radom. No, svakodnevna kontrola austro-ugarskih vlasti nad franjevačkim školama prouzrokovala je veliko nezadovoljstvo franjevacu.¹⁹⁴ Posljedica kontrole austro-ugarske vlasti zasnovana je na tezi potpune likvidacije škola, što se na kraju i desilo 1883. godine.¹⁹⁵ Škole su ipak pod notom prisile morale obustaviti svoj rad i preći u ruke Zemaljske vlade kao narodne osnovne škole.¹⁹⁶ Pojava novih državnih škola kod stanovništva prouzrokovala je vladajući otpor koji je rezultiran nepolaskom djece u škole. Naime, radilo se o većem broju djece kojoj nije bilo dozvoljeno pohađati ove škole. Uzroci nepohađanja djece u škole bili su politički, vjerski, nebriga o djeci i njihovoj školi kao i nepostojanje zakona o obaveznoj nastavi.¹⁹⁷

Naime, otpor novim državnim školama srpsko stanovništvo pružalo je iz straha od provođenja austro-ugarske politike, ali i iz straha da bi njihova djeca bila otuđena od vlastitog naroda. Oni su svoju djecu radije slali u privatne nego što su ih slali u državne osnovne škole.

¹⁹⁰ Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 43.

¹⁹¹ Kasumović i Radušić, „Zaljubljeni u plijen“, 192.

¹⁹² Šušnjara, *Školovanje ženske djece*, 454.

¹⁹³ Papić, *Hrvatsko školstvo*, 111.

¹⁹⁴ Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 217.

¹⁹⁵ Papić, *Hrvatsko školstvo*, 113.

¹⁹⁶ Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 219.

¹⁹⁷ Isto, 151.

Postojala je manjina djece od državnih službenika i od nekoliko građana koja su pohađala nove državne odnosno osnovne škole. Iako literatura ne nudi informacije vezane uz otpor koji je bio prisutan pri slanju ženske djece u škole ipak se može pretpostaviti da se to i na njih odnosilo.¹⁹⁸

Srpsko stanovništvo vidno nezadovoljno novim državnim školama manifestovalo je saradujući¹⁹⁹ u izvjesnoj mjeri sa muslimanskim.²⁰⁰ Prvih godina okupacije srpsko i muslimansko stanovništvo bojkotiralo je državne škole. Svoju žensku djecu nisu slali u nove škole. Oni roditelji koji su radili u željeznici, administraciji ili bilo kojem državnom poslu ispisivali su svoju djecu iz konfesionalnih, a upisivali ih u državne škole.²⁰¹ Jedan od statističkih podataka iz 1907.-08. godine svjedoči da je ukupno bilo 7 124 učenika, a učenica je bilo u znatno manjem broju u iznosu od 1 798. Od 94 postojećih srpskih škola deset ih je bilo bez ijedne učenice, a u 20 škola bilo ih je svega po pet učenica.²⁰²

No, najveći otpor u kontekstu pohađanja novih škola pružalo je muslimansko stanovništvo. Austro-ugarska vladavina pokušavala je privoljeti muslimansko stanovništvo za odobrenjem slanja ženske djece u školu. Iako je to bilo bezuspješno, Austro-Ugarska kako bi omogućila ženskoj djeci uključivanje u obrazovni proces, proglasila je njihovo izdvajanje u posebne ženske vjerske škole odnosno mektebe.²⁰³ Za razliku od njih, djeca pripadnika pravoslavne, katoličke i jevrejske zajednice pohađala su nove državne škole.²⁰⁴

Naime, muslimansko stanovništvo pružalo je otpor kroz čuvanje življenja prema islamskim običajima nastojeći da ignorira sve što je zapadno, evropsko odnosno kršćansko. Zbog toga su muslimanska djeca nastavila pohađati mektebe i medrese, odnosno vjerske škole. Izlazeći iz takvih škola djeca su ostajala polupismena jer tadašnji nastavni programi pokrivali su osposobljenje za čitanje i učenje Kur'anskih tekstova, kao i učenje religijskih

¹⁹⁸ Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 182-189.

¹⁹⁹ Evidentno je da nije prestala borba između austro-ugarskih vlasti i konfesionalnih škola. To se ogledalo kroz prizmu borbe Srba za crkveno školsku autonomiju koja je trajala u intervalu od 1896. do 1905., kao i borba Muslimana za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova od 1899. do 1909. godine. (Špago, *Reforma školstva*, 57.)

²⁰⁰ Juzbašić, *Politika i privreda*, 183.

²⁰¹ Papić, *Hrvatsko školstvo*, 105

²⁰² Papić, *Istorija srpskih škola*, 148.

²⁰³ Šušnjara, *Školovanje ženske djece*, 454.

²⁰⁴ Mina Kujović, *Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola sa produženim tečajem (1894-1925)*, Prilog historiji muslimanskog školstva u BiH, br. 41., Sarajevo, 2010., 73.

propisa.²⁰⁵ Zbog toga je Austro-Ugarska nametala nužnost potrebe pohađanja državnih škola kao i proces opismenjavanja na latiničnom pismu.²⁰⁶

Iako je postojalo insistiranje od strane vlasti za pohađanje novih škola, muslimansko stanovništvo svjesno je to zanemarivalo. Roditelji su zahtijevali da njihova djeca prvo završe pohađanje mekteba, a zatim su onda mogla pohađati državne škole.²⁰⁷ Naime, radilo se na tome da se otklone postojeće predrasude po pitanju slanja muslimanske ženske djece u obrazovni sistem, sa postizanjem dugoročne namjere, a to je uključivanje u proces opismenjavanja. Samo obrazovana žena mogla je postati odgovornom majkom, dobrom suprugom i domaćicom.²⁰⁸ Od obrazovane, odnosno od pismene žene očekivalo se da ona sama svoju djecu nauči kako čitati tako i pisati.²⁰⁹

Kao što je već ranije rečeno, od žene se očekivalo da ona bude u potpunosti posvećena porodici, da bude odgojena po patrijarhalnoj strukturi sa konceptom ispunjenja uloge majke, supruge. Pored toga od žene se očekivalo da ona radi i u kući i van kuće odnosno na polju te da brine oko stoke. Isto tako ženska djeca su svoje vrijeme provodila u kući sa obavezom staranja o manjoj djeci i domaćinstvu.²¹⁰ Pozivajući se na patrijarhalna i vjerska načela konzervativni slojevi protivili su se slanju ženske djece u škole. Takvo razmišljanje vladalo je zbog prisutnog straha da bi nove državne škole mogle udaljiti djecu od religije.²¹¹

Shodno tome, glavni uzrok u nepohađanju škole ženske djece ogledao se u tradicionalnom shvatanju da njima nije potrebno osnovno obrazovanje i da je njihovo mjesto bilo vezano za kuću kao i za kasniju porodicu.²¹² Od malena je ženskoj djeci od strane roditelja i okoline bilo usađeno mišljenje da im obrazovanje zaista nije potrebno.²¹³

²⁰⁵Mina Kujović, *Ko su bile nastavnice u muslimanskoj osnovnoj školi i višoj djevojačkoj narodnoj školi u Sarajevu (1894-1918.)*, Prilozi za istraživanje sociokulturnog položaja žene u BiH, br. 21., Sarajevo, 2005., 164.

²⁰⁶Fatima Žutić, *Sofija Pletikosić, Safijja-hanum, i rasprava o emancipaciji i školovanju žene muslimanke*, Glasnik IVZ, br. 7-8., Sarajevo, 2009., 652.

²⁰⁷Košak, *Povijest škola sestara*, 82.

²⁰⁸Čurić, *Muslimansko školstvo*, 198.

²⁰⁹Adnan Jahić, *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini*, Zagreb, 2017., 110.

²¹⁰Islamović, *Obrazovanje i rodne uloge*, 65-66.

²¹¹Kujović, *Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola*, 73.

²¹²Naime, ženska djeca od trećeg razreda bila su opterećena kućanskim poslovima preuzimajući poslove njihove majke. (Mubera Kulenović, *Školovanje muslimanske ženske djece. O problemu koji traje*, Mualim, br. 7., Sarajevo, 1991., 25.)

²¹³Vladalo je mišljenje da ženskoj djeci prema šerijatu nije bilo mjesto u državnim školama. Razlog tome jeste strah kao i vladajući glasovi da je novi školski sistem imao za cilj preobratiti muslimanske djevojčice u kršćanke. (Jahić, *Muslimansko žensko pitanje*, 44.)

Odrastajući na takav način ženska djeca su živjela u zoni ograničenja bez one slobode i potrebe na koju je svaki čovjek imao pravo.²¹⁴

U historiografiji je vladalo različito mišljenje po pitanju nepohađanja škola ženske djece.²¹⁵ Isto tako u historiografiji bilo je zastupljeno mišljenje da islam nije zagovarao potrebu obrazovanja ženske djece. S tim u vezi ističe se Sofija Pletikosić koja iznosi stav da živjeti po islamu znači ne obrazovati se odnosno nepohađati škole.²¹⁶ Suprotno tome, religija odnosno islam zagovarao je potrebu obrazovanja muslimanske ženske djece, pa se shodno tome navodi i hadis Muhammeda, a.s.: „Učenje je vjerska dužnost svakog muslimana i muslimanke“.²¹⁷

S tim u vezi postojale su dvije grupe muslimanske inteligencije: oni koji su odobravali muslimanskoj ženskoj djeci pohađati državne škole i oni koji su nalagali oprezniji pristup prilikom slanja ženske djece u državne škole.²¹⁸ Pripadnik inteligencije koji je zagovarao potrebu obrazovanja ženske djece bio je reis Čaušević. Smatrao je da je ograničeno i nedovoljno obrazovanje ženske djece dovelo cijelu zajednicu u propast i samo nazadovanje. Nije mario za one konzervativne stavove koji su imali vrlo ponižavajući stav prema ženama. Konzervativci nisu htjeli uticati na promjenu tradicionalnog, potčinjenog i neobrazovanog stanja ženske djece. Suprotno njima na osnovu informacija koje donosi list *Novi Behar*, Lavić tvrdi da su mnoge žene otvoreno podržavale reisa. Insistirale su na obrazovanju kao i na profesionalnom uključivanju muslimanki u društvene i poslovne aktivnosti.²¹⁹

Pored mekteba, muslimansko stanovništvo odobrilo je ženskoj djeci pohađanje državnih škola. Ženska djeca su u državnim školama učila oba pisma, račun i ostale predmete u praktičnom životu, dobijajući uz to i opšte obrazovanje koje nisu dobijale u mektebima.²²⁰ Prisutno konzervativno shvatanje sastojalo se od toga da su djevojčice morale biti strogo

²¹⁴ Kulenović, *Školovanje muslimanske ženske djece*, 25.

²¹⁵ Autor Esad Sarajlić, navodi da su je glavni razlog nepohađanja škole bilo u zadržavanju djece u obavljanju poljskih poslova ili čuvanju stoke zbog toga što su djeca bila potrebna kao radna snaga. (Esad Sarajlić, *Prva narodna osnovna škola u Gradačcu kao dio kulturne baštine ovog kraja*, Baština sjeveroistočne Bosne VIII, Tuzla, 2006., 171.) S tim se slaže i autor Inaba, mada on navodi još nekoliko uzroka od kojih su: prekomjerna ljubav roditelja posebno majke prema djeci, kao i to da su roditelji smatrani glavnom preprekom. Također je naveo da je uzrok u prevelikim troškovima za obrazovanje. (Inaba, *Ideja djetinjstva*, 22.). Sa druge strane autorica, Čaušević je navela da je najsnažnije protivljenje školovanju ženske djece dolazilo od hodža i učitelja. (Čaušević, *Zabilježene*, 25.)

²¹⁶ Jahić, *Muslimansko žensko pitanje*, 63-74.

²¹⁷ Kulenović, *Školovanje muslimanske ženske djece*, 25.

²¹⁸ Žutić, *Sofija Pletikosić, Safija-hanum*, 651.

²¹⁹ Senadin Lavić, *Kulturno-obrazovna i prosvjetiteljska djelatnost reisa Mehmeda Džemaludina-ef.Čauševića*, Fakultet političkih nauka u Sarajevu, Sarajevo, 1938., 15.

²²⁰ Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 228.

odvojene od muških u školama. Za žensku djecu postojala su i posebna pravila ponašanja u razredima. U razredima su ženska djeca sjedila u posebnim klupama i to u prvim redovima.²²¹ Može se zaključiti da su stanovnici svih konfesija bili iznenađeni pojavom novih državnih škola, neki u manjoj, a neku u većoj mjeri. Iako su nove državne škole predstavljale tadašnju novinu, ipak su se uspjele uključiti žensku djecu u novi obrazovni sistem, što je i bio krajnji cilj. Muslimansko stanovništvo koje je pružalo najveće protivljenje i otpor ipak su kasnije pod određenim uslovima dozvolili svojoj ženskoj djeci prisustvo u novim državnim školama. Dalje se može pretpostaviti da su tadašnja ženska djeca bila uveliko zanemarena u odnosu na mušku djecu. Njima se nije posvećivala tolika pažnja, jer se smatralo da je za žensku djecu samo kuća i kućni prostor. Kroz literaturu se mogu ispratiti različiti razlozi otpora koji se tiču nepohađanja ženske djece u škole. U tom pogledu dok jedni među razlozima ističu mentalitet tadašnjeg društva drugi navode roditelje kao nosioce otpora.

3.1.1. Razvoj školstva kod muslimanske ženske djece

3.1.1.1. *Reformisani mektebi ili mektebi ibtidaije*

Ženska djeca su za razliku od muške bila manje prisutna u mektebima. Tome svjedoči statistički podatak koji navodi da je bilo devet ženskih mekteba sa 720 učenica, a muških je bilo 83 sa 6 642 učenika.²²² Ženska djeca nastavila su pohađati mektebe, a među muslimankama bilo je i onih koje su bile darovite, ali njihova darovitost nije mogla biti primjećena zbog nedostajanja svjetovnog obrazovanja.²²³ Iako su pohađala mektebe, roditelji su insistirali na tome da se ženska djeca isključe sa nastave navodeći razloge siromaštva i bolesti.²²⁴

Bez obzira na protivljenje roditelja ženska djeca ipak su nastavila pohađati mektebe.²²⁵ Nakon završetka mekteba povlačila bi se u kuću gdje bi bila zaokupljena kućnim teretom i ono malo znanja što su usvojile zaboravila bi za kratko vrijeme.²²⁶ Mektebi su za vrijeme austro-ugarske vladavine vapili za promjenom i modernizacijom.²²⁷ U dogovoru sa muslimanima koji su obećali pružiti materijalnu pomoć, Austro-Ugarska je odlučila izvršiti

²²¹ Sarajlić, *Prva narodna osnovna škola*, 164-172.

²²² Jahić, *Muslimansko žensko pitanje*, 41.

²²³ Čurić, *Muslimansko školstvo*, 289.

²²⁴ Islamović, *Obrazovanje i rodne uloge*, 65.

²²⁵ Kulenović navodi da su ženska djeca nakon pohađanja vjeronauke bila naučena poštovati vjerske propise. Smatralo se da škole nisu za njih nego su ostajale nepismene ili polupismene, a o tome nije niko vodio računa. (Kulenović, *Školovanje muslimanske ženske djece*, 25.)

²²⁶ Jahić, *Muslimansko žensko pitanje*, 41.

²²⁷ Šušnjara, *Školovanje ženske djece*, 456.

reformu mekteba što se zvanično dogodilo 1890. godine.²²⁸ Iako uz prisutnost otpora kojeg su pružali konzervativni slojevi, Zemaljska vlada je 1891. godine ipak odobrila uvođenje svjetovnih predmeta u reformisane mektebe.²²⁹

Pojavom reformisanih mekteba, Austro-Ugarska je nastojala reformisati obrazovni sistem naslijeđen od osmanskog perioda, ali i uspostaviti novi sistem koji bi bio otvoren kako za mušku tako i za žensku djecu.²³⁰ Ostaje nejasno koliko su oni kao takvi predstavljali značajan doprinos u procesu obrazovanja žena i ženske djece s obzirom da je zbog pohađanja istih muslimanskoj djeci bilo onemogućeno upisivanje u osnovne škole na vrijeme.²³¹ Za razliku od sibjan mekteba, u reformisanim mektebima muška i ženska djeca pohađala su nastavu zajedno, a ne pojedinačno kako je to ranije bio slučaj. Isto tako u reformisanim mektebima učenici i učenice bili su podijeljeni po razredima od prvog do trećeg.²³² U sibjan mektebima bi predavao po jedan, a u mektebima ibtidaije najčešće po dva muallima. Kasnije je došlo do formiranja posebno reformisanih mekteba za dječake, a posebno za žensku djecu.²³³

Prva muhamedanska ženska škola otvorena je 1892. godine zahvaljući zalaganju Hasana efendije Spaha koji je i postao njenim upraviteljem. Škola se sastojala od četiri razreda, a u njima su podučavani vjerski predmeti te predmeti ručnog rada.²³⁴ Na početku su u ovoj školi radili učitelji muslimani, ali i učiteljice drugih vjeroispovijesti. Kako je vladao interes za ovu školu otvoren je i Drugi muhamedanski ženski mekteb 1894. godine.²³⁵ Prije osnivanja ovih škola ženska djeca pohađala su reformisane mektebe. Time su dobila priliku skromno se opismeniti, ali njihov broj u odnosu na mušku djecu u školama još uvijek je bio simboličan.²³⁶

Nakon osnivanja ženskih mekteba, došlo je do organiziranja prve i druge prosvjetne ankete. Prva prosvjetna anketa održana je na prijedlog vakufskog sabora gdje su se posebno istakli alimi, pedagozi i drugi intelektualci na čelu sa reisul-ulemom hfz. Sulejmanom ef. Šarcem.²³⁷ Između ostalog raspravljalo se o pitanju položaja ženske djece i njihovog

²²⁸ Okey, *Taming Balkan Nationalism*, 99.

²²⁹ Špago, *Reforma školstva*, 94.

²³⁰ Ćurić, *Muslimansko školstvo*, 210.

²³¹ Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 240.

²³² Isto, 214.

²³³ Ahmed Mehmedović, *Upravljanje vakufima u BiH 1847.-2017.*, Sarajevo, 2017., 117.

²³⁴ Šušnjara, *Školovanje ženske djece*, 456.

²³⁵ Ćurić, *Muslimansko školstvo*, 212.

²³⁶ Šušnjara, *Školovanje ženske djece*, 456.

²³⁷ Isto, 457.

obrazovanja. Anketa je zaključila da se ženski mektebi-ibtidaije urede kao i muški, ali da se za žensku djecu posebno izrade vjerske knjige za svjetovne predmete na arebici.²³⁸ U mjestima gdje nije bilo moguće otvoriti petorazrednu žensku ibtidaiju otvarao se trorazredni ženski mekteb po uzoru na muške sibjan mektebe. U njima bi se učila samo vjeronauka i po mogućnosti ručni rad i nešto od svjetovnih predmeta.²³⁹ Jedan broj članova ankete predložio je da se u mektebima posveti posebno pažnja vjeronauci odnosno ahlak.²⁴⁰ Hamdija Karamehmedović, član Islamske prosvjetne ankete, najviše se zalagao za poboljšanje položaja obrazovanja ženske djece.²⁴¹

Druga islamska prosvjetna anketa donijela je odluku osnivanja petorazrednih reformisanih mekteba. Ženska djeca su u ovim mektebima učila sljedeće predmete: gramatiku bosanskog jezika, račun, nužne elemente geometrije, zemljopis, prirodopis, krasnopis, čitanje (članaka o islamskom ahlak i adabu, kao i o zdravstvu) te ručni rad.²⁴² Kada bi odlazile u školu muslimanska ženska djeca u skladu sa šerijatom morala biti pokrivena. Osim rodbine bilo im je zabranjeno dolaziti u dodir sa bilo kim drugim.²⁴³ Može se zaključiti da su muslimanska ženska djeca u odnosu na katoličku i pravoslavnu žensku djecu kasnila sa procesom uključivanja u obrazovni sistem. S tim u vezi je austro-ugarska vladavina dozvolila reformu tadašnjih mekteba, ali i osnivanje prve i druge muhamedanske ženske škole sa namjerom njihovog pospješivanja i obrazovanja. Naime, tadašnji način života ženske muslimanske djece kočio je njihov razvoj kao i fazu napretka. Nova vlast nastojala je skinuti te okove i pospješiti cjelokupni tadašnji sistem bosansko-hercegovačkog društva.

3.2. Islamsko žensko pitanje i emancipacija muslimanske žene

Tadašnje muslimanske žene u BiH zadržale su osmansku tradiciju kao i način njihove nošnje. U islamskoj zajednici vladao je strah da bi otkrivanjem mogao biti izvršen udar na porodicu, moral i vjeru cijele zajednice.²⁴⁴ Kretanje muslimanske žene bilo je popraćeno sistemom pokrivanja u oblačenju kao i neprimjerenom ponašanju. Način pokrivanja odavao je

²³⁸ Jahić, *Muslimansko žensko pitanje*, 74 -75.

²³⁹ Čurić, *Muslimansko školstvo*, 199.

²⁴⁰ Bilal Hasanović, „Prva islamska prosvjetna anketa (1910-1911)“, u: *Zbornik radova Islamskog pedagoškog fakulteta u Zenici, Zenica*, 2004., 173.

²⁴¹ Šušnjara, *Školovanje ženske djece*, 457.

²⁴² Jahić, *Muslimansko žensko pitanje*, 100-101.

²⁴³ Šušnjara, *Školovanje ženske djece*, 457- 458.

²⁴⁴ Ivana Vujica i Katarina Simončić, *Žena-muslimanka u BiH*, Tedi: međunarodni interdisciplinirani časopis, Vol. 3, Zagreb, 2013., 13.

običaje kod muslimanskih žena.²⁴⁵ Tadašnje oblačenje žene sastojalo se od feredže, hidžaba. Takav način odijevanja odlikovao bi ženu koja posjeduje skromnost, privatnost i moralnost.²⁴⁶ Nošenje zara i feredže bilo je vezano za religiozne i društvene odredbe muslimanske zajednice u kojoj je žena imala posebnu ulogu i važnost.²⁴⁷

Za muslimansku ženu važno je pravilo koje se sastojalo od toga da se nije smjela zadržavati na čaršiji bila ona pokrivena ili ne. Ovakva pravila nisu važila samo za muslimansku ženu nego i za pripadnice ostalih konfesija. Ipak su žene iz imućnijih porodica provodile više vremena u kući u odnosu na žene iz drugih slojeva koje su radile u domaćoj radinosti.²⁴⁸ Većina muslimanskih žena bila je obilježena karakteristikama poput neobrazovanosti, nepismenosti i nesigurnosti.²⁴⁹

Sa Austro-Ugarskom nastupile su i promjene koje su nametnule pitanje emancipacije muslimanske žene. To je imalo uticaja na izmjenu njenog društvenog i socijalnog položaja. Nastojanja za emancipovanjem muslimanske žene nailazila su na otpor kao i na protivljenje određenih pojedinaca koji su bili protiv otkrivanja muslimanske žene. Sa druge strane, postojali su i oni koji su bili svjesni tadašnjeg položaja muslimanske žene pa su podržali otvoreno njenu emancipaciju. Sama žena bila je svjesna svog tadašnjeg položaja koji je bio protkan notom nepismenosti i neprosvijćenosti.²⁵⁰ Prvim otkrivenim ženama pružio je podršku Džemaludin Čaušević.²⁵¹ Krugovi inteligencije podržali su potrebnost obrazovanja i emancipacije muslimanske žene. Isto tako je društvo Gajret podsticalo školovanje muslimanske ženske djece kroz proces davanja stipendija. Ovo društvo kasnije je i otvorilo internat namijenjen ženskoj djeci u Sarajevu i Mostaru.²⁵²

Sa sobom je Prvi svjetski rat donio i proces otkrivanja muslimanki koje su bile primorane u ratnim nedaćama potražiti posao u fabrici. Za vrijeme Prvog svjetskog rata se javila upravo potreba za radnom snagom i zbog toga su mnoge žene bile uključene u proces

²⁴⁵ Čaušević, *Zabilježene*, 16.

²⁴⁶ Vujica i Simončić, *Žena-muslimanka u BiH*, 14.

²⁴⁷ Senija Milišić, *O pitanju emancipacije muslimanske žene u Bosni i Hercegovini*, Prilozi, 28, Sarajevo, 1999., 225.

²⁴⁸ Vujica i Simončić, *Žena-muslimanka u BiH*, 17.

²⁴⁹ Vujković, *U građanskom ogledalu*, 95.

²⁵⁰ Milišić, *O pitanju emancipacije muslimanske žene*, 225-228.

²⁵¹ Na polju kulture Džemaludin Čaušević ostavio je neizbrisiv trag. Smatrao je svojom misijom da BiH, otvori sa svim njenim orijentalno-islamskim vrijednostima ka Zapadu i njegovim vrijednostima, da muslimani ne bojkotiraju naučni i tehnološki napredak zapadne civilizacije koja ima humani karakter. Nastojao je upoznati muslimane da nova vlast nije tražila tradicionalno odricanje, odnosno iskorijenjavanje. (Veladžić, *Društveno-politička i kulturna dimenzija*, 184.)

²⁵² Milišić, *O pitanju emancipacije muslimanske žene*, 228.

rada.²⁵³ Ratne okolnosti bile su jače od tradicionalnih i vjerskih propisa. Promjene su bile zabilježene i u načinu ponašanja pojedinaca kako muškaraca, žena tako i djece. Upravo su te ratne okolnosti dovele do procesa emancipacije muslimanskih žena, koje su morale izaći iz svojih kuća u sferu javnosti.²⁵⁴ To vrijeme karakteriše i novu pojavu koja je obilježena učestvovanjem žena u promociji ideje za žensko pravo glasa. Kasnije će biti više riječi o ženama koje su zalagale za više mogućnosti kako bi se kvalifikovale za određene profesije i kako bi bile prisutne na različitim poljima obrazovanja.²⁵⁵ Može se zaključiti da je tadašnja muslimanska žena živjela nametnutim načinom koji je obilježen faktorom ograničenja kao i faktorom uslovljene slobode. Kao takva morala je poštovati određene odredbe bez mogućnosti prava glasa. Isto tako jedno od tih pravila jeste da tadašnja muslimanska žena provodi svoje vrijeme u kućnom prostoru. Dolaskom nove vlasti na tlo BiH, tadašnji način života se mijenjao, iako sporo, ali ipak uspješno. Ratne okolnosti uticale su na brže pospješivanje i uključivanje tadašnje muslimanske žene u prostor javne sfere.

3.3. Razvoj školstva kod kršćanske ženske djece

Poznato je da se obrazovanju ženske djece nije poklanjala prevelika pažnja. Tako se za žensku katoličku djecu smatralo da je njihovo mjesto u kući skladno patrijarhalnim načelima i odredbama. Bez obzira na takvo mišljenje, ženska kršćanska djeca bila su prisutna u klupama škole, iako je njihov broj još uvijek bio simboličan. Za razliku od druge, za kršćansku žensku djecu, veliki uticaj imale su časne sestre koje su i prije dolaska Austro-Ugarske na tlo BiH imale uticaja na obrazovanje ženske djece.²⁵⁶

Kao što je već ranije spomenuto franjevačke škole bile su zatvorene, a zatim je počeo period opismenjavanja od strane časnih sestara.²⁵⁷ One su obnašale funkciju učiteljica u školama,²⁵⁸ a po dolasku posvetile su se isključivo obrazovanju ženske djece. Njihov dolazak bio je popraćen otvaranjem ženskih škola za 30 učenica. U početku su ove škole otvarane samo za žensku djecu, a nešto kasnije časne sestre su otvarale škole i za mušku djecu. Škole su bile dobrostojeće pa su roditelji sa povjerenjem upućivali svoju djecu u školu.²⁵⁹ Njihove

²⁵³ Žene su na početku bile zaposlene u tkaonicama ćilima, a među tim radnicima bilo je i zaposlene ženske djece od sedam do deset godina starosti. (Islamović, *Obrazovanje i rodne uloge*, 66.)

²⁵⁴ Vujković, *U građanskom ogledalu*, 35.

²⁵⁵ Isto, 36.

²⁵⁶ Pejanović, *Srednje i stručne škole*, 41.

²⁵⁷ Papić, *Hrvatsko školstvo*, 114.

²⁵⁸ Isto, 49-52.

²⁵⁹ Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 94.

škole bile su dobro organizovane i dobijale su godišnje subvencije od Beča, a i roditelji su sa povjerenjem slali svoju djecu u školu.²⁶⁰

Škole časnih sestara pružale su najveću pažnju obrazovanju ženske djece u katoličkom duhu, a mnogo manje pitanjima buđenja i širenja hrvatske nacionalne svijesti. Iz tog razloga su ove škole bile prihvaćene i nisu bile ometane. Ženska djeca su pohađajući ove škole učila i obnašati funkciju majke. Majka je imala posebnu ulogu u kućnom odgoju i od nje se očekivalo da svoju djecu odgoji u duhu katoličke religije.²⁶¹

Jedna od najstarijih kongregacija u BiH koja je brojala najviše osnovnih škola bila je Družba sestara svetog Vinka sa sjedištem u Zagrebu. Ova Družba otvorila je škole na sljedećim mjestima u BiH: Brčkom, Bugojnu, Žepču, Mostaru, Sarajevu itd.²⁶² Glavna uloga i zadaća sestara bila je odgoj ženske djece, obrazovanje, kao i stvaranje kreativnog rada.²⁶³ Uloga katoličkih redovnica ogledala se kroz prizmu posvećenosti stručnog obrazovanja djevojaka. Otvorile su čak više stručnih djevojačkih škola, o kojima će kasnije biti riječ.²⁶⁴

Jedan od ciljeva časnih sestara jeste uključiti i žensku pravoslavnu djecu u obrazovni sistem sa ciljem njihovog opismenjavanja kao i dobijanja šireg obrazovanja. Upravo zbog toga radilo se na otvaranju viših djevojačkih škola sa namjerom transformacije obrazovanja ženske djece. Kod ženske katoličke djece obrazovanje je također bilo djelimično ograničeno. Vladalo je mišljenje da je za žensko dijete kuća i kućanski poslovi. No, časne sestre kao i otvaranje njihovih škola donijele su boljitak na području BiH, sa ciljem uključivanja ženske djece u obrazovni sistem. Zahvaljujući njihovom zalaganju i djelovanju ženska djeca su dobila priliku obrazovati se i osloboditi se vladajućih mišljenja i predrasuda tadašnje cjelokupne zajednice.

²⁶⁰ Šušnjara, *Školovanje ženske djece*, 458.

²⁶¹ Papić, *Hrvatsko školstvo*, 114.

²⁶² Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 221.

²⁶³ Bevanda, *Pedagoška misao*, 104- 105.

²⁶⁴ Džaja, *Bosna i Hercegovina*, 70.

4. DRŽAVNA INCIJATIVA: OBRAZOVNO ZAKONODAVSTVO I OSNIVANJE ŠKOLA ZA OBRAZOVANJE ŽENSKJE DJECE

4.1. Pokušaji jačanja obrazovnog zakonodavstva

Kao što je ranije pomenuto, uzroci nepohađanja škola kod ženske djece ogledali su se u prisutnom otporu tadašnjeg stanovništva, koji je obilježen tezom konzervativizma, kao i tezom tadašnjeg mentaliteta društva.²⁶⁵ Isto tako neuredno pohađanje škola otkriva činjenicu da tadašnje stanovništvo nije cijnilo školu onako kako bi zaista i trebalo. Zbog takvog ustaljenog i vladajućeg razmišljanja društva, djeca nisu obnašala funkciju redovnih učenika, a to se posebno odrazilo na žensku djecu.²⁶⁶

No, iako je postojao stepen protivljenja i otpora u nepohađanju škola, austro-ugarska vlast nastojala je uvesti jačanje incijative da muška i ženska djeca budu pod obavezom pohađanja škola. Iz toga proizilazi teza pokušaja jačanja obrazovnog zakonodavstva, pa se tako na glavnoj učiteljskoj školi 1906. godine raspravljalo i o uzrocima nepohađanja škola. Glavna namjera održavanja ovog skupa bila je u ispunjenju procesa uvođenja obaveznog školovanja.²⁶⁷ Naime, 1908. godine donijet je proglas o obaveznoj nastavi, ali samo za onu djecu koja su imala odobrenja od svojih roditelja da budu u klupama škole. Isto tako, raspravljalo se i pitanje pohađanja škola muslimanske ženske djece. Iako je za njih postojala mogućnost uvođenja obavezne nastave, na kraju je izrečeno da je nemoguće bilo obezbijediti školski prostor za žensku djecu.²⁶⁸

Zbog nemogućnosti provođenja obavezne nastave austro-ugarska vlast donijela je 1909. godine zakon kojim je bilo naređeno plaćanje novčane kazne ili odlazak u zatvor za one roditelje koji su zabranjivali polazak svoje djece u škole.²⁶⁹ Ova odredba odnosila se samo na djecu koja su bila tjelesno i duševno zdrava i čija je kuća od škole bila udaljena tri kilometra. Također ova odredba donijela je odluku da obaveza školovanja počinje sa navršenom sedmom godinom života. Iako su ženska djeca izuzeta iz ove odredbe ipak je postojala mogućnost da mogu pohađati školu samo ako je postojalo slobodnog prostora. Razlog takvog

²⁶⁵ „Naš narod još ne uviđa prave koristi i vrijednosti škole, te se toliko i ne brine, da mu djeca idu uredno u školu. Ja sam na svoje uši čuo gdje ljudi govore: „Moja djeca ne treba da više znaju od mene“. (*Školski vjesnik, Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, maj-decembar, 1899., 641.)

²⁶⁶ Inaba, *Ideja djetinjstva*, 48-56.

²⁶⁷ Isto, 47.

²⁶⁸ Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 142.

²⁶⁹ Inaba, *Ideja djetinjstva*, 22.

postupanja jeste u davanju prvenstva muškoj djeci. Za razliku od njih ženska djeca bila su u neravnopravnom položaju.²⁷⁰

Zbog neravnopravnog položaja koji se najbolje ogledao pri procesu obrazovanja ženske djece, Austro-Ugarska Monarhija donosila je različite propise. Jedan od zakona koji je predviđen za školovanje djece bio je onaj iz 1910. godine. Isto tako ovim zakonom bilo je određeno da ona djeca čije su kuće od škole bile udaljene četiri kilometra nisu bila obavezna pohađati škole.²⁷¹ Djeca pravoslavnih i katoličkih stanovnika pohađala su škole za razliku od muslimanske djece. Još uvijek je postojao otpor konzervativnih muslimanskih krugova koji su pružali evidentno protivljenje prema donesenom zakonu. Iz tog razloga su muslimanska ženska djeca znatno zaostajala za školovanjem i nisu jednako tretirana kao ostala djeca.²⁷² Zbog toga je Zemaljska vlada odredila da se osnivaju što više samostalne djevojačke osnovne škole. Također je donijela odluku da se u mješovitim školama kreiraju posebna ženska odjeljenja kako bi učenice mogle biti posvećene učenju ručnog rada i poukama iz domaćinstva. Učitelji su se u mješovitim školama brinuli o ženskoj djeci, dok su one morale sjediti u prvim klupama.²⁷³

Broj ženske u odnosu na mušku djecu u državnim školama bio je simboličan, a tome svjedoči statistički podatak iz 1910. godine koji navodi da je bilo svega 8. 990 djevojčica.²⁷⁴ Iste godine zabilježen je visok procenat nepismenosti stanovništva koji je iznosio 87, 84 %. Zbog toga je država 1911. godine donijela Zakon o obaveznoj nastavi. Bez obzira na doneseni zakon još uvijek je veliki broj djece ostao izvan nastave. Iz obaveze pohađanja bila su isključena djeca koja su živjela četiri i više kilometara od škole, ženska muslimanska djeca koja su pohađala konfesionalne škole, ali i starija muška djeca od jedanaest i ženska starija od deset godina. Sa sedmom godinom života počinjala je školska obaveza.²⁷⁵ Isto tako ovim zakonom su zbog uticaja konzervativnih muslimana u najtežem položaju bila muslimanska ženska djeca zbog toga što im je onemogućen polazak u školu.²⁷⁶ Tome svjedoči član 12 Zakona o obaveznoj nastavi koji je jasno diskriminisao muslimansku žensku djecu: „Ako u školi preostane još mjesta, pošto su se upisala sva djeca, koju su prijavili roditelji ili njihovi

²⁷⁰ Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 163.

²⁷¹ Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 49.

²⁷² Sarajlić, *Prva narodna osnovna škola*, 171.

²⁷³ Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 63.

²⁷⁴ Islamović, *Obrazovanje i rodne uloge*, 65.

²⁷⁵ Košak, *Povijest škola sestara*, 83.

²⁷⁶ Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 145.

zamjenici, preći će se prema broju nepopunjenih mjesta na prisilno upisivanje djece u školama osim muslimanske ženske djece.“²⁷⁷

Na osnovu prikazanih podataka u ovoj tabeli može se zaključiti da je broj ženske u odnosu na mušku djecu bio manji. Isto tako jasno se može uočiti da su ženska katolička i pravoslavna djeca bila u znatno većem broju za razliku od muslimanske ženske djece. Toj diskriminaciji svjedoči statistički podatak od 249 muslimanskih prisutnih djevojčica u narodnim osnovnim školama.²⁷⁸

Tabela 1. Pohađanje škola po konfesionalnoj pripadnosti djece.²⁷⁹

Konfesija	Katolici	Pravoslavni	Muslimani	Židovi	Svega:
Muška djeca	11.587	10.526	8.772	639	31.817
Ženska djeca	3.304	2.412	249	505	6.702
Ukupno	14.891	12.938	9.021	1.144	38.519

Kako bi zakon bio provodiv austro-ugarska vlast donijela je odluku o potrebnom osnivanju škola. Shodno tome godišnje je bilo otvoreno po 40 škola. Statistički podatak iz 1911. godine svjedoči da je ukupno bilo 331 državne škole, 116 pravoslavnih, 28 katoličkih, 2 evangelističke i 10 privatnih.²⁸⁰ Kako je vrijeme prolazilo tako je austro-ugarska vlast nastojala što više pažnje posvetiti gradnji osnovnih državnih škola. Zbog toga je i donesen 1912. godine zakon o obaveznom pohađanju škole.²⁸¹ Sve više se povećavao broj narodnih škola pa je krajem 1913. godine iznosio ukupno 374 škole. Od tog broja bilo je 235 mješovitih škola, 75 samostalnih dječaćkih i 13 samostalnih škola za djevojčice. Naime, u 51 školi postojali su posebni odjeli za dječake i djevojčice.²⁸²

Austro-Ugarska je u BiH donoseći zakone nastojala je uključiti i žensku djecu u obrazovni sistem i učiniti ih ravnopravnom sa muškom djecom. Može se zaključiti da se broj ženske djece u školama iz godine u godinu povećavao, ali i donesenim zakonima mijenao se zastarjeli sistem tadašnjeg društva.

²⁷⁷ Islamović, *Obrazovanje i rodne uloge*, 64.

²⁷⁸ Šušnjara, *Školovanje ženske djece*, 464.

²⁷⁹ Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 153.

²⁸⁰ Šušnjara, „Iskoraci u školstvu“, 38.

²⁸¹ Sarajlić, *Prva narodna osnovna škola*, 171.

²⁸² Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 152.

4.2. Više djevojačke škole

Nakon donošenja i provođenja određenih zakona, austro-ugarska vlast posvetila je pažnju otvaranju viših djevojačkih škola. Razlog tome jeste zadobijanje povjerenja tadašnjeg društva u provođenju odluke odvojenog obrazovanja muške i ženske djece. Otvaranjem viših djevojačkih škola, Austro-Ugarska dokazala je da ne zanemaruje žensku djecu već suprotno nastoji ih u što većoj mjeri uključiti odnosno sprovesti u obrazovni sistem. Viša djevojačka škola predstavljala je novi tip opšteobrazovne i stručne škole namijenjene isključivo ženskoj djeci.²⁸³ Postojale su dvije vrste viših djevojačkih škola: državne i privatne. Za razliku od privatnih, državne više djevojačke škole pohađale su učenice svih vjera.²⁸⁴

Zadatak viših djevojačkih škola bio je pružiti ženskoj djeci šire obrazovanje od onog u osnovnoj školi. Cilj se sastojao u osposobljavanju ženske djece za određene oblike privređivanja. Ti oblici privređivanja ogledaju se u sferi pripreme ženske djece za dobre domaćice, supruge i majke. Razlog pripreme ženske djece za sfere ovih uloga jeste u činjenici da žena ima važnu ulogu u odgoju djece.²⁸⁵ U višim djevojačkim školama ženska djeca dobivala su sljedeće karakteristike: pobožnost, prostodušnost, čednost, stidnost, skromnost i šutljivost.²⁸⁶ Namjera je bila i naučiti djevojke kako i na koji način treba se ponašati u društvu. Sa druge strane prekriveni cilj viših djevojačkih škola sastojao se od promjene tradicionalnog školskog shvatanja sa modelom prihvatanja evropskog koncepta.²⁸⁷ Žena je mogla postati odgovornom majkom, dobrom suprugom i domaćicom samo ako je bila učena predmetima kao što su: pedagogija, higijena, ženski ručni rad i religija.²⁸⁸

Nakon završetka osnovne škole, ženska djeca su mogla upisati više djevojačke škole.²⁸⁹ U Sarajevu je 1879. godine osnovana Narodna djevojačka škola namijenjena obrazovanju ženske djece. Nastavu je vodila Olga Herman.²⁹⁰ Na samom početku ova škola

²⁸³ Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 143.

²⁸⁴ Pejanović, *Srednje i stručne škole*, 105.

²⁸⁵ Snježana Šušnjara, *Private Female Schools between the two World Wars*, The National Pedagogical Museum and Library od J.A. Comenius and Technical University of Liberec, 2019., 108.

²⁸⁶ Ajla Demiragić, *Uloga i položaj narodne (napredne) učiteljice u prijelomnim godinama izgrade novog socijalističkog bosanskohercegovačkog društva*, Udruženje za kulturu i umjetnost Crvena, Sarajevo, 2016., 55.

²⁸⁷ Vujković, *U građanskom ogledalu*, 114.

²⁸⁸ Čausević, *Zabilježene*, 25.

²⁸⁹ Košak, *Povijest škola sestara*, 137.

²⁹⁰ „Nastavu u toj školi preuzela je iz patriotizma i čovjekoljublja supruga tadašnjeg vladinog tajnika, a sada vladinog savjetnika gosp. Hormanna, gospogja Olga Hormann, koja je tim zavodom upravljala kroz pune dvije godine besplatno“. (*Školski vjesnik, Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, februar, 1894., 51.)

imala je 75 učenica, a kasnije se razvila u Višu djevojačku školu.²⁹¹ U osmom razredu već pomenute više djevojačke škole ženska djeca su učila sljedeće predmete: stilstiku, crtanje, njemački jezik, krojenje i šivenje.²⁹² Nakon otvaranja ove škole otvaraju se državne više djevojačke škole i u drugim mjestima na području BiH. Shodno tome, otvorene su na području Sarajeva 1883. godine, potom u Mostaru 1893., a onda u Banja Luci 1898. i u Derventi 1917. godine. Škole su trajale tri, četiri ili pet godina. Nastavni programi, organizacija i trajanje nastave često se mijenjala da bi se kasnije razvila u petogodišnju školu.²⁹³

Po primjeru državnih viših djevojačkih škola otvaraju su privatne djevojačke škole u što većem broju, o kojima će kasnije biti riječ. Naime, kako pravoslavno tako i katoličko i muslimansko stanovništvo vršilo je otvaranje djevojačkih škola.²⁹⁴ Najviše informacija u odnosu na druge posjeduju katoličke djevojačke škole. U katoličke djevojačke škole bile su upisane učenice i iz židovskih, pravoslavnih i protestantskih porodica. Ove su škole imale pravo javnosti. One učenice koje su uspješno završile petogodišnju djevojačku školu imale su potpuno pravo upisati učiteljsku školu. Ostale su mogle biti uključene u neka od zanimanja (u vrtićima, bolnicama, obrtnim radnjama).²⁹⁵

Državne više djevojačke škole pohađale su učenice svih konfesija osim muslimanske i jednog dijela pravoslavne ženske djece. Naime, srpsko stanovništvo pokazivalo je veliko nepovjerenje u obrazovni sistem,²⁹⁶ pa je iz tog razloga nerado slalo svoju žensku djecu u škole.²⁹⁷ Isto tako muslimanska ženska djeca nisu pohađala ove škole zbog prisutnog i vladajućeg straha od moguće evropeizacije.²⁹⁸ S tim u vezi Austro-Ugarska je nastojala steći povjerenje muslimanskog stanovništva na druge načine. Posebnu ulogu u tom ostvarenju imala je supruga Kalaja, Vilma Kalaj. Njen zadatak bio je u organiziranju salonskih zabava na području Ilidže. Na tim zabavama primane su muslimanske žene u što većem broju, bez prisustva muškaraca. Na ovim zabavama žene su pokazivale interes prema vještini pisanja kao i interesu za prisustvovanje na javnoj sceni. Cilj je bio uključiti što veći broj žena u aktivnosti

²⁹¹ Šušnjara, *Školovanje ženske djece*, 459.

²⁹² *Školski vjesnik, stručni list Zemaljske vlade za BiH*, Sarajevo, 1894., 51.

²⁹³ Košak, *Povijest škola sestara*, 137.

²⁹⁴ Papić, *Hrvatsko školstvo*, 120.

²⁹⁵ Šušnjara, *Školovanje ženske djece*, 460.

²⁹⁶ Zemaljska vlada obavijestila je Zajedničkog ministra finansija 1896., da se kod srpskog stanovništva ispoljila težnja da svoju žensku djecu šalju u Višu djevojačku školu u Beograd kako bi se tamo obrazovala u strogo srpskom nacionalnom duhu. U tu školu su svoje kćerke upisali trgovci Risto Besarović, Stjepo Srškić i Vojislav Šola. (Kraljačić, *Kalajev režim*, 264.)

²⁹⁷ Isto, 248.

²⁹⁸ Pejanović, *Srednje i stručne škole*, 105.

putem kojih bi se one oslobodile prethodne orijentalne sredine. Posljedica održavanja zabava jeste u provođenju i ispunjenju ideje prosvjetiteljske misije sa namjerom upoznavanja i pokazivanja savremenog i modernog načina života.²⁹⁹ S obzirom na veliko protivljenje obrazovanje ženske djece se ipak razvijalo. Tome svjedoči podatak od 18 osnovanih viših djevojačkih škola.³⁰⁰

Viša djevojačka škola je 1908.-09. godine promijenila svoj naziv u narodnu školu.³⁰¹ Također je dobila i dva nova smjera: opšti smjer čiji se zadatak sastojao od pripreme učenica za obrazovanje i stručno sposobnije domaćice i opšti smjer sa ciljem osposobljavanja učenica za stručnija zvanja (stručne učiteljice). U početku je za prva dva razreda nastava bila zajednička, a kasnije su se učenice imale pravo opredijeliti za opšti smjer (po pravilu one sa slabijim uspjehom) i za stručni smjer (po pravilu one sa boljim uspjehom). Za prvi smjer nastava je trajala dvije, a za stručni smjer četiri godine. Opšti je imao veći broj učenica u odnosu na stručni smjer. Stručna odjeljenja su 1913. godine bila organizirana u posebne škole. Zbog toga su pored viših državnih djevojačkih škola u Sarajevu, Banja Luci, Mostaru postojale i ženske stručne škole isto tako na području Mostara, Tuzle. Vremenom su djevojačke škole bile pretvorene u građanske.³⁰²

Može se zaključiti da su više djevojačke škole osnovane sa ciljem kako bi ženskoj djeci pružile šire obrazovanje sa namjerom njihovog prosvjećivanja i pospješivanja. Državne više djevojačke škole ostavile su traga u tadašnjem društvu koje se polagano oslobođalo vladajućeg otpora i pritisaka prepuštajući svojoj ženskoj djeci uključivanje u proces obrazovanja.

4.3. Ženska učiteljska škola u Sarajevu

Kao što su postojale više djevojačke škole vremenom je Austro-Ugarska uspjela uvesti i postojanje učiteljskih škola. Državna ženska učiteljska škola otvorena je 1911. godine sa istim nastavnim planom i organizacijom kakvu je imala muška učiteljska škola u Sarajevu. Ova ženska učiteljska škola bila je od naročitog značaja za obrazovanje žena i ženske djece. Tom prilikom su ženska djeca dobila mogućnost višeg obrazovanja odnosno mogućnost

²⁹⁹ Vujković, *U građanskom ogledalu*, 101-103.

³⁰⁰ Šušnjara, *Školovanje ženske djece*, 465.

³⁰¹ Godine 1909. donesena je naredba prema kojoj su škole bile podijeljene na: djevojačke, dječачke i mješovite. (Špago, *Reforma školstva*, 71.)

³⁰² Šušnjara, *Školovanje ženske djece*, 460-463.

dobijanja zvanja učiteljica.³⁰³ Prilikom upisa u škole ženska djeca su morala položiti prijemni ispit. Pored toga bile su oslobođene plaćanja školarine i upisnine. Sve troškove podmirivala je Zemaljska vlada. No, ženska učiteljska škola bila je pristupačna učenicama svih vjeroispovijesti.³⁰⁴ Naime, ženska učiteljska škola je 1911. godine promijenila naziv u Ženska preparandija. Isto tako je 1914. godine došlo do promjene naziva u Zemaljsku žensku preparandiju. Iste godine za učenice preparandije otvoren je i internat koji je izdržavan od strane društva žena (Gospodinsko društvo). Učenice ove škole dobivale su stipendije, za razliku od drugih škola.³⁰⁵

Ženska učiteljska škola imala je veći broj učenica nego što je imala muška učiteljska škola. U ženskoj učiteljskoj školi bilo je upisano 84 učenice, od toga su: 42 pripadnice srpsko-pravoslavne vjere, 36 pripadnica rimokatoličevjere, 2 pripadnice evangelističke vjere i 4 židovske.³⁰⁶ Naime, one učenice koji su poslije četverogodišnjeg školovanja završile maturalni ispit dobivale su zvanje namjesne učiteljice. Poslije dvije godina rada u nekoj osnovnoj školi polagale su ispit za stalne učiteljice.³⁰⁷ Kako je vrijeme prolazilo tako se i broj učenica u ženskoj učiteljskoj školi povećavao. Tome svjedoči statistički podatak iz 1912.-13. godine koji navodi broj od 133 prisutnih učenica i 19 učiteljica. Kasnije je broj znatno povećan pa je zvanično 1914. godine bilo prisutnih 163 učenice.³⁰⁸ Smatralo se da učiteljski poziv više odgovara po prirodi ženi, jer je blizak ženinom „prirodnom pozivu“, a to je podizanje i odgoj djece.³⁰⁹ U ovoj školi kao pedagog i književnik radila je Jagoda Truhelka o kojoj će kasnije biti više riječi. Isto tako predavali su i nastavnici iz trgovačkih škola, a kasnije je škola imala svoj vlastiti nastavnički kadar.³¹⁰

Može se zaključiti da je otvaranjem ženske učiteljske škole došlo do preobraženja žena te njihovog uključenja u viši stepen obrazovnog procesa. Cilj otvaranja ove institucije, odnosno ženske učiteljske škole jeste u namjeri obrazovanja i kreiranja budućih učiteljica. Naime, data im je prilika u sferi emancipacije, kao i ravnopravnosti sa muškom djecom, odnosno učenicima u školama. Austro-ugarska vlast nastojala je kroz proces otvaranja škola namijenjenih posebno za žensku djecu približiti se tadašnjem stanovništvu i zadobiti njihovo

³⁰³ Šušnjara, *Školovanje ženske djece*, 462.

³⁰⁴ Pejanović, *Srednje i stručne škole*, 130.

³⁰⁵ Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 98-99.

³⁰⁶ Šušnjara, *Školovanje ženske djece*, 463

³⁰⁷ Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 161.

³⁰⁸ Pejanović, *Srednje i stručne škole*, 132.

³⁰⁹ Islamović, *Obrazovanje i rodne uloge*, 69.

³¹⁰ Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 99.

povjerenje. Sve u svemu, ova institucija predstavljala je veliku novinu kod tadašnjeg društva, ali je bila od izuzetnog značaja jer je davala mogućnost učenicama svih vjeroispovijesti da je pohađaju i da ostvare mogućnost napretka i dobivanja zvanja učiteljica.

4.4. Srednjoškolsko obrazovanje

Uz osnovno školsko obrazovanje austro-ugarska vladavina isto tako je ulagala i za potrebe višeg obrazovanja. Posebno se to ogledalo kroz otvaranje srednjih škola i gimnazija. Dolaskom na tlo BiH, austro-ugarska vladavina nije zatekla značajno razvijenu tradiciju srednjeg obrazovanja. Zbog toga je svu svoju pažnju usmjerila na podizanje i otvaranje srednjih škola.³¹¹ Za vrijeme njene vladavine na tlu BiH otvorene su sljedeće škole: gimnazije, realke, učiteljske škole, trgovačke škole, zanatske škole, tehničke škole, ruždije i vojne škole. U početku su ove škole bile smještene u privatnim zgradama.³¹² Prva gimnazija otvorena je 1879. godine u Sarajevu. Naime, gimnazije su predstavljale najviše obrazovne institucije u zemlji,³¹³ čiji je zadatak bio da obrazuje visoki intelektualni kadar.³¹⁴ Sa otvaranjem trgovačkih škola Austro-Ugarska je nastojala podići ekonomski život na viši od zatečenog stanja. Ona djeca koja su imala privilegiju pohađanja trgovačkih škola bila su djeca trgovaca, zemljoposjednika kao i djeca poslovnih ljudi iz Monarhije.³¹⁵ Ženska djeca pohađala su trgovačke kurseve namijenjene isključivo za žensku djecu. Tome svjedoči podatak otvorenih kurseva na područjima Bijelinje i Brčkog.³¹⁶

Ženska djeca nisu posjećivala srednje škole na početku njihovog otvaranja i pojavljivanja. Razlog tome jeste odluka austro-ugarske vlade da ni kao redovne učenice ne mogu biti prisutne u klupama škole za razliku od muške djece. Iz toga proizilazi vidna diskriminacija austro-ugarske vlasti prema ženskoj djeci. Čak štaviše, one nisu mogle ni kao privatne učenice pohađati srednjoškolsko obrazovanje.³¹⁷ Razlog takvog postupanja austro-ugarske vlasti leži u namjeri da visoko obrazovanje mogu steći samo pripadnici gornjih socijalnih slojeva. Isto tako i politika stipendiranja učenika nije bila usmjerena na odabir

³¹¹ Džaja, *Bosna i Hercegovina*, 76.

³¹² Špago, *Reforma školstva*, 102.

³¹³ Kraljačić, *Kalajev režim*, 246-247.

³¹⁴ Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 101.

³¹⁵ *Školski vjesnik, Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, juli, 1894., 249.

³¹⁶ Amila Kasumović, „Austro-ugarska trgovačka politika i obrazovanje: trgovačke škole u BiH (1878-1914)“, *Historijska traganja*, 14, Institut za istoriju, Sarajevo, 2014., 144.

³¹⁷ Bevanda, *Pedagoška misao*, 94.

najsposobnijih nego je usmjerena u pravcu dobivanja onih učenika iz bogatijih i uticajnih porodica.³¹⁸

U početku pojavljivanja i otvaranja trgovačkih škola ženskoj djeci nije bilo dozvoljeno pohađati trgovačke škole. U tim školama su do 1911. godine bila prisutna samo muška djeca. Krajem te godine i početkom 1912. godine donijeta je odluka da ženska djeca mogu biti upisana u trgovačke škole kao redovne učenice samo ako su ispunjavala određene uslove.³¹⁹ Ti uslovi ogledali su se kroz sljedeće primjere: nakon upisa muške u trgovačke škole ženska djeca mogla su biti upisana i to samo u one razrede u kojima je bilo slobodnog mjesta. Isto tako mogla su pohađati trgovačke škole samo ako u njihovoj blizini nije postojala viša djevojačka škola. Ukoliko su ženska i muška djeca zajedno pohađala isti razred morala su sjediti odvojeno u školskim klupama.³²⁰

Srednju školu su najviše pohađala djeca trgovaca i činovnika, odnosno djeca gradskih porodica. Pa je tako najveći broj učenika prisutnih u srednjim školama bilo iz katoličkih porodica, a najmanji broj djece iz muslimanskih porodica.³²¹ Razlog većeg broja katoličke ženske djece ogledao se u postojanju većeg broja škola kao i to što su djeca bila većinom iz gradova. Ovo je omogućavalo ženskoj katoličkoj djeci veći stepen obrazovanosti.³²² Tome svjedoči i statistički podatak, pa se navodi 798 katoličkih, 723 pravoslavnih, 597 muslimanskih i 24 ostalih učenika.³²³

Odlukom Zemaljske vlade, 1912. godine, bilo je dozvoljeno ženskoj djeci da kao privatne učenice pohađaju gimnazije. Iako ih je bilo u manjem broju, one su na kraju školske godine kao privatne učenice polagale ispite. U tom smislu su za njih važila ista pravila kao i za redovne učenice.³²⁴ Prva škola u kojoj su djevojčice bile redovne učenice bila je trgovačka škola u Trebinju. Učenice su 1911.-12. godine pokazale interes za ovu školu pa su je odmah i upisale.³²⁵ U prvi razred ove škole bilo je upisano 15 djevojčica, a 1913. godine bilo ih samo sedam. Tako je i na području Livna u trgovačkoj školi bilo prisutnih 17 učenica, u Travniku 18, dok je u Tuzli bilo 34 djevojčice u svojstvu redovnih učenica.³²⁶ Naime, pred kraj austro-ugarske vladavine, tačnije 1918. godine bilo je dozvoljeno ženskoj djeci da kao redovne

³¹⁸ *Školski vjesnik, Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, juni, 1894., 289.

³¹⁹ Kasumović, „Austro-ugarska trgovačka politika“, 145.

³²⁰ Pejanović, *Srednje i stručne škole*, 167.

³²¹ Špago, *Reforma školstva*, 104.

³²² Pejanović, *Srednje i stručne škole*, 67.

³²³ Špago, *Reforma školstva*, 104.

³²⁴ Bevanda, *Pedagoška misao*, 94.

³²⁵ Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 135.

³²⁶ Kasumović, „Austro-ugarska trgovačka politika“, 145.

učenice pohađaju gimnazije i realke odnosno opšte srednje škole. One učenice koje su položile privatno I i II razred imale su mogućnost upisati redovno III razred. Iako u manjem broju ipak su ženska djeca bila uključena u srednjoškolsko obrazovanje još uvijek polagano i sa prisutnom notom stidljivosti.³²⁷

Može se zaključiti da su ženska djeca kroz srednjoškolsko obrazovanje u odnosu na mušku djecu bila diskriminisana. Iako je postojala očita diskriminacija, ženska djeca su nakon određenog vremena dobila priliku pohađati srednje škole. Kroz obrazovni sistem, ženska djeca u odnosu na mušku djecu nosila su teže breme, a sve sa ciljem njihovog prisustva u klupama škole. Zapravo, njihovo uključivanje u početku bilo je sporo, a kako je vrijeme prolazilo njihov broj se povećavao kao i njihov proces uključivanja u koncept šireg obrazovnog procesa.

³²⁷ Islamović, *Obrazovanje i rodne uloge*, 66.

5. ŠTA SU UČILA ŽENSKA DJECA U ŠKOLAMA: ŠKOLSKI PROGRAM I UDŽBENICI

5.1. Nastavni planovi i programi

Naime, nastavni planovi i programi nisu imali formu savremenih planova i programa. Doneseni su kao posljedica donošenja zakona o školama. Pa su tako nastavne metode, oblici i sredstva bili građeni po uzoru na evropski model.³²⁸ Važan faktor u nastavnim planovima bilo je pismo. Isto tako vodila se rasprava oko toga da li su djeca trebala učiti ćirilicu i latinicu ili samo latinicu. Shodno tome, donijeta je odluka da se latinica uči ukoliko je u razredu bilo više muslimanske i katoličke djece, a ćirilica ukoliko su u razredu bila djeca pravoslavne vjeroispovijesti.³²⁹ Svaki nastavnik bio je dužan da početkom školske godine sastavi raspored nastavnog gradiva kojeg bi pratio.³³⁰

Za vrijeme austro-ugarske vladavine nastavni planovi bili su dosta određeniji i jasniji.³³¹ Iako su ženska djeca i žene bile ohrabrene i podsticane u obrazovni proces, to je, sa druge strane, nosilo i skriveni motiv. Taj skriveni motiv najbolje se može uočiti kroz organizaciju nastavnih planova i programa. Austro-ugarska vladavina nije bila sklona školovanim ženama, a tome svjedoče upravo pomenuti nastavni planovi i programi u kojima su dominirali predmeti vezani za kućanstvo i ženski ručni rad. Ovi predmeti nosili su skrivenu poruku koji su otkrivali tezu da kada se žensko dijete uda onda ono prestaje raditi. Tada za nju počinju važiti posebna pravila o kojima će kasnije biti više riječi.³³²

Za žensku djecu ženski ručni rad bio je posebno važan. Ona su zbog namjere njihovog podučavanja i učenja u većoj mjeri pohađala školu. Isto tako ovaj predmet je za roditelje ženske djece bio isuviše važan i bitan. Ženska djeca dok su radila ručni rad sjedila su na podu učionica u kojima se predavala nastava za djecu iz ostalih predmeta.³³³ Upravo se najveća pažnja poklanjala ručnom radu. Isto tako su se ženska djeca posebno isticala i kroz podučavanje iz vjeronauke. Zbog velike zainteresovanosti, ali i zalaganja ručni radovi muslimanske ženske djece dopirali su u evropske centre izvan područja BiH. Pa su tako tri muslimanske učenice na milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896. godine izložile svoje radove.

³²⁸ Špago, *Reforma školstva*, 67-68.

³²⁹ Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 169.

³³⁰ *Školski vjesnik, Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, april, 1894., 157.

³³¹ Pejanović, *Srednje i stručne škole*, 57.

³³² Šušnjara, *Školovanje ženske djece*, 453.

³³³ Kujović, *Ko su bile nastavnice*, 165.

Njihovi ženski ručni radovi obilovani su bogatim asortimanom, pa su na kraju bile nagrađene velikom milenijskom medaljom.³³⁴

Zemaljska vlada je 1880. godine propisala privremeni nastavni plan za gradske osnovne škole kao i za gradsku djevojačku školu u Sarajevu. Shodno tome, bili su propisani sljedeći predmeti: bosanski-zemaljski jezik (ravnopravno pismo latinica i ćirilica), račun, krasnopis, geografija i istorija, prirodne nauke, geometrija i crtanje, pjevanje, gimnastika, poljoprivreda i domaćinstvo, njemački jezik, ženski ručni rad (u djevojačkim školama). Isto tako, bilo je propisano da se njemački jezik predaje po dva sata sedmično kao obavezan predmet i to u III i IV razredu. Njemački jezik sve do 1891. godine bio je obavezan predmet u školama. Sa druge strane predmeti poput ženskog ručnog rada i domaćinstva nisu bili uneseni u nastavni plan.³³⁵ Ovaj program sa manjim izmjenama ostao je važeći sve do kraja okupacije. Te izmjene odnosile su se na predmete poput poljoprivrede i ženskog ručnog rada.³³⁶

Tabela 2. Nastavni plan za sve državne osnovne škole 1890./91.³³⁷

Učevni predmeti	I	II	III	IV
Vjeronauka	2	2	2	2
Jezikoslovlje (u I i II razredu zorna i jezikoslovna nastava)	14	10	7	7
Računstvo	5	5	5	5
Zemljopis i povijest	----	----	3	3
Prirodopisne nauke	----	----	3	3
Krasnopis	----	4	2	2
Gospodarstvo i kućanstvo	----	----	1	1
Geometrijsko oblikovanje i crtanje	----	1	2	2
Njemački jezik (od 1891.fakultativan)	----	----	2	2
Pjevanje	2/2	2/2	2/2	2/2
Gimnastika	2/2	2/2	2/2	2/2
Ukupno	23	24	29	29

Ovaj nastavni plan bio je važeći za sve državne osnovne škole. Iz navedene table može se uočiti da je predmet kućanstvo izučavan u manjem broju i da se njemu tada nije posvećivala pažnja.

U školama koje su bile namijenjene isključivo muslimanskoj ženskoj djeci predavani su predmeti u kojima se pored vjerske pouke poklanjala velika pažnja i izučavanju ručnih

³³⁴ Ćurić, *Muslimansko školstvo*, 253- 254.

³³⁵ Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 170-171.

³³⁶ Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 55.

³³⁷ *Školski vjesnik, Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, april, 1894., 157.

radova, a da bi kasnije u nastavne planove bili uneseni i sljedeći predmeti: čitanje, pisanje, račun. Ovi predmeti uneseni su sa namjerom da se muslimanska ženska djeca poduče kako bi kasnije mogle postati i učiteljice.³³⁸ No, u pravoslavnim školama koje su posebno bile namijenjene obrazovanju djevojaka bile su već spomenute više djevojačke škole. U njima su bili zastupljeni sljedeći predmeti: nauka hrišćanska, slovenski jezik, srpski jezik, njemački jezik, račun i geometrija, zemljopis, historija Srba, opšta historija, zoologija, botanika, mineralogija, geologija, somatologija, fizika, hemija, vrtarstvo, pedagogika, kućanstvo, crtanje, krasnopis, ručni rad, pjevanje i gimnastika. Neobavezni predmeti bili su: francuski jezik i klavir.³³⁹ Naime, kroz proučavane predmete u višoj djevojačkoj školi ženska djeca dobivala su šire i veće znanje. Evidentno je da su predmeti poput kućanstva, ručnog rada, pedagogije proučavani u većoj mjeri nego u ostalim školama. Ženska djeca su kroz podučavanje ovih predmeta razvijala svoje sposobnosti, ali i otkrivala svoje talente.

Tabela 3. Nastavni plan za Više djevojačke škole.³⁴⁰

Tekući broj	Nastavni predmet	I	II	III	IV	V
1.	Vjeronauka	2	2	2	1	1
2.	Bosanski zemaljski jezik	4	4	4	2	2
3.	Njemački jezik	4	4	4	3	3
4.	Računstvo i geometrija	3	3	3	3	----
5.	Zemljopis i povijest	2	3	4	2	----
6.	Prirodopis	2	2	----	----	----
7.	Prirodoslovlje	----	----	2	2	----
8.	Nauka o kućanstvu i vrtarstvu	----	----	1	1	1
9.	Krasopis	1	1	1	----	----
10.	Geometrijsko i prostoruko crtanje	3	2	2	2	2
11.	Ženski ručni rad	6	6	5	5	6
12.	Crtanje krojeva, krojenje i gotovljenje ženskih haljina	----	----	----	8	7
13.	Pranje i apretiranje rublja	----	----	----	----	4
14.	Kuhanje	----	----	----	----	24

³³⁸ Čaušević, *Zabilježene*, 30.

³³⁹ *Školski vjesnik, Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, novembar-decembar, 1909., 816- 817.

³⁴⁰ *Službeni dodatak, Školskog vjesnika*, Sarajevo, oktobar-decembar, 1902., 89.

15.	Knjigovodstvo	----	----	----	----	4
16.	Higijena	----	----	----	1	1
17.	Gombanje	2/2	2/2	2/2	2/2	2/2
18.	Pjevanje	2/2	2/2	2/2	2/2	2/2
19.	Glasovir (fakultativno)	3/2	3/2	3/2	3/2	3/2
20.	Francuski jezik (fakultativno)	3	3	3	3	3
	Ukupan broj obligatnih nastavnih satova	29	29	30	32	19 ½
	Ukupan broj neobligatnih nastavnih satova	29 4 ½	29 4 ½	30 4 ½	32 4 ½	19 4 ½

Na osnovu prikaza ove tabele može se uočiti da je u I i II razredu viših djevojačkih škola dodano po 4 sati sedmično ženskog ručnog rada, dok je u III i IV razredu dodano po 5 sati sedmično. Iz tog razloga je nastava iz jezikoslovlja smanjena za jedan sat.³⁴¹

Prema pisanju Papića, nastavni plan za polaznike ženske učiteljske škole od prvog do četvrtog razreda sadržavao je sljedeće predmete: vjeronauka, pedagogija, higijena, srpskohrvatski jezik, zemljopis, povijest, prirodopis, fizika, aritmetika, geometrija, kućanstvo i vrtlarstvo, prostoručno crtanje, krasnopis, pjevanje, ženski ručni rad, gimnastika.³⁴² Po jedan čas crkvenog pjevanja sedmično imala su ženska katolička djeca, dok su dva časa sedmično imala ženska pravoslavna djeca. Na osnovu prikaza ove tabele može se zaključiti da ženski ručni rad nije zastupljen u onom omjeru u kojem bi trebao biti. Shodno tome, desila se i reforma nastavnog plana 1916. godine. Predmeti poput srpsko-hrvatski, njemački, prirodopis i hemija, fizika, matematika, pjevanje i violina predavali su se po jedan čas sedmično manje, dok se gospodarstvo i kućanstvo predavalo tri časa više. Ženski ručni rad predavao se osam časova, što je u većoj mjeri nego ranije.³⁴³

U srednjim školama nastava je trajala četiri godine, dok bi se u kursovima učilo: šivenje rublja rukom i šivaljkom. Već od 12 godine djevojčice su pohađale ove kurseve, dok su sa 14 godina bile podučavane krojenju.³⁴⁴ Onog trenutka kada je bilo odobreno ženskoj djeci pohađati trgovačke škole uveden je i nastavni program u sve trgovačke četverorazredne škole. Po novom nastavnom planu trgovačke škole počele su raditi 1913.-14. godine, a bili su zastupljeni kako obavezni tako i neobavezni predmeti.

³⁴¹ Školski vjesnik, Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, april, 1894., 157.

³⁴² Papić, Školstvo u Bosni i Hercegovini, 98.

³⁴³ Pejanović, Srednje i stručne škole, 130-131.

³⁴⁴ Školski vjesnik, Stručni list Zemaljske Vlade za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, novembar-decembar, 1905., 897.

Prema pisanju Pejanovića, nastavni plan trgovačkih škola sačinjavali su sljedeći predmeti: vjeronauka, srpsko-hrvatski, njemački, zemljopis, povijest, račun opšti, račun trgovački, geometrija i geometrijsko crtanje, prostoručno crtanje, prirodopis i hemija, fizika, nauka o robi, knjigovodstvo, korespodencija i kontoarske radnje, nauka o trgovini i obrtu, krasnopis i stenografija, pjevanje i gimnastika. Autor razlikuje obavezne od neobaveznih predmeta. Oni neobavezni predmeti bili su: pisanje na mašini (III i IV razred po 2 časa sedmično), italijanski (I do IV razred po 3 časa sedmično), francuski (I do IV razred po 3 časa sedmično) i crtanje (III i IV razred po 2 časa sedmično). Iz priloženog se može uočiti da ženski predmeti nisu bili zastupljeni u nastavnim planovima trgovačkih škola. No, ona ženska djeca koja su pohađala ove škole bila su podučavana navedenim predmetima. Može se zaključiti da je ženskoj djeci bilo oduzeto pravo upisivati trgovačke škole, odnosno pohađati srednjoškolsko obrazovanje iz razloga što u tim školama nisu bili zastupljeni predmeti poput: ženskog ručnog rada, domaćinstva i kućanstva.³⁴⁵

U produženim kursovima namijenjenim isključivo obrazovanju ženske djece nastavni planovi i programi bili su isti kao i u ostalim državnim školama. No, ženska djeca učila su ženski ručni samo jednom sedmično i to jedan sat. To je naišlo na protivljenje roditelja koji su zahtijevali da se ženska djeca što prije osposobe u praktičnom znanju. Isto tako, to je bio jedan od razloga zbog čega su se nastavni planovi i programi u produženim kursovima često mijenjali.³⁴⁶

Može se zaključiti da je austro-ugarska vladavina pružala poseban tretman pri sastavljanju nastavnih planova i programa. Isto tako, kroz kreiranje nastavnih planova i programa nastojalo se uključiti žensku djecu u obrazovni sistem. Najbolje se to može uočiti kroz ženske predmete poput ženskog ručnog rada, domaćinstva, kućanstva i sl. Nastavni planovi i programi za vrijeme austro-ugarske vladavine na tlu BiH su se često mijenjali i prilagođavali odlukama tadašnjeg bosansko-hercegovačkog društva.

5.1.1. Udžbenici i predmeti u nastavi

Pored nastavnih planova i programa kojim je austro-ugarska vlast posvetila više je pažnje posvetila uvođenju udžbenika i predmeta za žensku djecu. Naime, udžbenici su predstavljali okosnicu tadašnjeg odgoja, a austro-ugarska vlast nastojala je kroz njih razviti

³⁴⁵ Pejanović, *Srednje i stručne škole*, 166.

³⁴⁶ Kujović, *Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola*, 76.

patriotski osjećaj prema Monarhiji.³⁴⁷ Na početku školske godine svim učenicima odnosno i muškoj i ženskoj bili su dostupni udžbenici iz svih predmeta. Učenici su vraćali upravi škole udžbenike na kraju školske godine. Prvih godina austro-ugarske vladavine na tlu BiH bili su upotrijebljavani udžbenici sa prostora Srbije i Hrvatske kao i veliki broj udžbenika domaćih autora.³⁴⁸ Za pravoslavnu djecu udžbenici su štampani na ćirilici, dok su za muslimansku i katoličku djecu štampani na latinici.³⁴⁹

Udžbenici iz kojih su djeca učila u školama bile su sljedeće knjige: . „Prva čitanka“ 1883., „Druga čitanka“ 1884., „Treća čitanka“ i „Četvrta čitanka“ 1887., „Prva računica“ i „Druga računica“, 1888., „Treća računica“ i „Četvrta računica“, a 1889., „Povijest Bosne i Hercegovine“ za osnovne škole“ 1893. godine.³⁵⁰ Ovi su udžbenici sa manjim izmjenama ostali važeći sve do kraja austro-ugarske vladavine u BiH.³⁵¹

Austro-ugarska vladavina je u BiH po uzoru na susjedne zemlje u škole namijenjene za žensku djecu uvela poseban predmet ženski ručni rad. Predmet ženski ručni rad predstavlja glavni predmet za obrazovanje ženske djece. Isto tako roditelji ženske djece bili su zadovoljni uvođenjem tog predmeta u škole, pa su iz tog razloga dozvoljavali svojoj ženskoj djeci odlazak u škole. Cilj uvođenja ženskog ručnog rada kao obaveznog predmeta ogledao se u tome da žensku djecu odnosno učenice učini sposobnim za obavljanje kućanskih poslova. Ženska djeca su stoga bila podučavana sljedećim aktivnostima: plesti na kuku i iglom, plesti i krpiti, šiti i krpiti rublje, raditi vezivo. Isto tako podučavanje predmetima kao što su: pedagogija, higijena, religija, ručni rad, domaćinstvo imalo je za posljedicu da ženska djeca kasnije postanu vrlo sposobne majke, dobre supruge kao i dobre domaćice. Austro-ugarska vladavina ovim je dala ženskoj djeci priliku napretka, ali i otkrivanje njihovih sposobnosti sve sa ciljem transformisanja tadašnjeg stanovništva.³⁵² Kao što je već ranije spomenuto važnost predmeta ženskog ručnog rada ogledao se kroz učešće ženske djece na godišnjim izložbama predstavljajući svoje kreativne radove. Jedan od razloga zbog čega je austro-ugarska vlast osnivala posebne ženske škole bila je zbog toga kako bi ženska djeca mogla učiti posebno predmete namijenjene isključivo njihovom obrazovanju, kao što su: ručni rad i domaćinstvo.

³⁴⁷ Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 68-70.

³⁴⁸ Husić, „Ideološka dimenzija obrazovanja“, 166.

³⁴⁹ Bogičević, *Pismenost*, 266.

³⁵⁰ *Školski vjesnik, Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, april, 1894., 158.

³⁵¹ Islamović, *O društveno-političkoj uvjetovanosti*, 107.

³⁵² Islamović, *Obrazovanje i rodne uloge*, 63-69.

Isto tako postojao je i još jedan razlog koji se ogledao u pridobijanju muslimanske ženske djece u škole.³⁵³

Za razliku od državnih, u ženskim školama poput viših djevojačkih škola i ostalih kurseva namijenjenih samo za obrazovanje ženske djece podučavani su sljedeći predmeti: ručni rad, domaćinstvo, vjerska nastava. Pored tih predmeta podučavali su se i predmeti poput glazbe, pjevanje. Ženska djeca su u sve višoj mjeri učila te predmete jer su ti predmeti uticali na pospješivanje njihovog odgoja i religije. U djevojačkim školama bili su zastupljeni sljedeći predmeti: vjeronauka, jezikoslovna nastava (početna stvarna nastava), čitanje, gramatika, usmeno i pismeno izražavanje misli, računstvo i geometrija, krasopis, zemljopis, povijest, prirodopis, prirodoslovlje, crtanje, gospodarstvo, ručni rad, pjevanje i njemački jezik.³⁵⁴ Glavni predmeti viših djevojačkih škola bili su šivenje i krojenje rublja i ženskih haljina.³⁵⁵

U Srpskoj višoj djevojačkoj školi udžbenici su se nabavljali sa područja Novog Sada, Sombora i Pančeva. Učenice koje su pohađale ovu školu učile su sljedeće predmete: nauka hrišćanska, slovenski jezik, srpski jezik, njemački, računi i geometrija, zemljopis, srpski jezik, historija Srba, opšta historija, botanika, crtanje, fizika, pjevanje i hemija.³⁵⁶ One siromašne učenice dobijale su školske knjige potpuno besplatno kao i sav potreban školski pribor za crtanje, pisanje i ženski ručni rad.³⁵⁷

U školama koje su bile namijenjene muslimanskoj ženskoj djeci pridavao se veliki značaj izučavanju pedagogije i metodike školskog rada. Nastava iz predmeta pedagogije imala je za cilj da ženska djeca nauče proces duševnog ljudskog života, kao i poznavanje temeljnih pravila iz nauke o odgoju u nastavi.³⁵⁸ Ženska katolička djeca pohađala su više katoličke školu u BiH i imale su dodatne sate iz predmeta ručnog ženskog rada. Također su učile i predmete poput: crkvenog i svjetovnog pjevanja sa namjerom pospješivanja katoličkog odgoja kao i višeg saznanja o religiji. Katolički odgoj bio je jedan od razloga zbog čega su roditelji svoju žensku djecu radije slali u katoličke nego li u druge škole.³⁵⁹

Većinom su muslimanska ženska djeca pohađala produžene kurseve, o kojima će kasnije biti riječ. Na tzv. produženim kursevima bili su zastupljeni kako obavezni tako i

³⁵³ Šušnjara, *Školovanje ženske djece*, 454.

³⁵⁴ Košak, *Povijest škola sestara*, 220-223.

³⁵⁵ Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 142.

³⁵⁶ Papić, *Istorija srpskih škola*, 175.

³⁵⁷ Pejanović, *Srednje i stručne škole*, 114.

³⁵⁸ Ćurić, *Muslimansko školstvo*, 246.

³⁵⁹ Košak, *Povijest škola sestara*, 232.

neobavezni predmeti. Obavezni predmeti koja su ženska djeca učila bili su: vjeronauka, pedagogija, higijena, srpskohrvatski jezik, zemljopis, povijest, aritmetika, kućanstvo. Neobavezni predmeti bili su: njemački jezik, gimnastika i pjevanje.³⁶⁰

Može se zaključiti da je austro-ugarska vlast posvećivala veliku pažnju ženskim predmetima. Isto tako roditelji ženske djece su zbog predmeta poput ženskog ručnog rada, kućanstva, higijene, pedagogije sve više pospješivali uključivanje ženske djece u obrazovni sistem. Ovi predmeti su obrazovali tadašnju žensku djecu sa namjerom njihove promjene, a kroz održavanje izložbi nastojali se uticati na šire pospješivanje obrazovanja ženske djece. Naime, ženska djeca koja su učena takvim predmetima kasnije su postajala obrazovanom ženom, ali i dosta odgovornijom majkom. Uvođenjem ženskih predmeta austro-ugarska vlast dala je značaj ženskoj djeci, koja su do tada bila posve marginalizirana.

5.1.2. Ocjenjivanje učenica i disciplinska pravila

Pored nastavnih planova i udžbenika austro-ugarska vladavina imala je svoj način ocjenjivanja učenika u školama. Sistem i način ocjenjivanja odnosio se i na žensku djecu odnosno na učenice. Također, u školama su važila i ona disciplinska pravila koja su bila sprovedena po odluci austro-ugarske vlasti. Ocjenjivanje učenika bilo je slično kao u školama u Monarhiji. Do kraja 1911. godine učenice su bile ocjenjivanje svakog mjeseca,³⁶¹ a početkom 1912. godine ocjenjivanje se vršilo svaka dva mjeseca. Tome svjedoči donesena naredba Zemaljske vlade iz 13. decembra 1912. godine: „Vladanje, polazak i napredak učenika u pojedinim predmetima neka se u razrednici ocjenjuje odsad svakog drugog mjeseca i završetkom godine. Podjela školske godine na semestre dokida se, pošto nema u osnovnim školama svrhe. Ocjene se i dalje zadržavaju kao i ranije, a način ocjenjivanja je brojčana ocjena a konačna ocjena na kraju školske godine i slovima“.³⁶²

Naime, roditelji su bi bili obavješteni o svakom vrednovanju svoje djece. U doba austro-ugarske vlasti na tlu BiH postojao je sljedeći način ocjenjivanja ženske djece: izvrstan (1), vrlo dobar (2), dobar (3), dovoljan (4), nedovoljan (5), sasvim nedovoljan (6), a kasnije: odličan (1), izvrstan (2), pohvalan (3), dobar (4), dovoljan (5), dostatan (6), nedovoljan (7) i

³⁶⁰ Ćurić, *Muslimansko školstvo*, 246.

³⁶¹ Pejanović, *Srednje i stručne škole*, 71.

³⁶² Špago, *Reforma školstva*, 80.

sasvim nedovoljan (8).³⁶³ Ukoliko su učenice dobile slabiju ocjenu iz nekog predmeta mogle su tek poslije dva mjeseca ponovo polagati. No, ako su dobile slabiju ocjenu iz dva ili više predmeta onda su morale ponavljati razred.³⁶⁴

Ženska muslimanska djeca su u Muslimanskoj višoj djevojačkoj školi ocjenjivana u jednoj prostoriji grupno i to usmeno. Pored usmenog ispitivanja postojalo je i pismeno ocjenjivanje u vidu pismenih sastava.³⁶⁵ Na kraju završetka pohađanja osnovnih škola učenice bi dobivale svjedočanstvo o završetku osnovnog školovanja. Ocjenjivanje ženske djece u srednjoškolskom obrazovanju obavljalo se na kraju školske godine. Takvi ispiti imali su svečan karakter, a ispitima su prisustvovali pored konzula i roditelji.³⁶⁶ One učenice koje su postigle odličan uspjeh tokom svog obrazovanja dobivale bi i nagrade u vidu poučnih knjiga.³⁶⁷

Naime, u školama su bile zastupljene i fizičke kazne, koje su vladale i prije austro-ugarske vladavine. Ženska i muška djeca kažnjavala su se istom metodom. Prut je predstavljao osnovno oruđe za kažnjavanje učenika. Ono što je posebno interesantno jesu roditelji koji su odobravali ovakvo fizičko maltretiranje.³⁶⁸ Pored tih, postojale su i druge kazne poput šibanja, batinanje preko klupe, klečanje, stajanje uz zid, šamaranje, kandžija. Bilo je i onih kazni koje su smatrane nekom vrstom sramoćenja kao što su magareća klupa.³⁶⁹ Teža disciplinska kazna označila je smanjenje ocjene iz vladanja. Isto tako kazna je mogla biti i gubitak stipendije i neplaćanje školarine.³⁷⁰ Suprotno tome, mnogi evropski pedagozi bili su protiv takvog kažnjavanja.³⁷¹ Takvi pedagozi smatrali su fizičke kazne³⁷² ponižavajućim i nevaspitnim sredstvom te su shodno tome tražili da se one izbace iz škole.³⁷³

³⁶³ Također su postojale ocjene i za marljivost učenica: neumorna 1, ustrajna 2, napredna 3, dovoljan 4, popustna 5, nestalna 6, nedostatna 7. Prilikom sastavljanja pismenih sastava ženska djeca bila su ocjenjena na način: lijepo 1, uredno 2, razgovjetno 3, neuredno 4. Ocjene za vladanje bile su: vrlo dobro 1, dobro 2, prilično 3 i loše 4 a poslije: uzorno 1, pohvalno 2, besprekoran 3, prilično 4, nije besprijevano 5, prijekorno. (Pejanović, *Srednje i stručne škole*, 71.)

³⁶⁴ Isto, 71-72.

³⁶⁵ Kujović, *Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola*, 76.

³⁶⁶ Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 64.

³⁶⁷ Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 178.

³⁶⁸ Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 65.

³⁶⁹ Špago, *Reforma školstva*, 81

³⁷⁰ Pejanović, *Srednje i stručne škole*, 73-75

³⁷¹ Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 65.

³⁷² „Neka je kazna dobro promišljena i rijetka. Da, čak vrlo rijetka. Ne kazni, jer dijete ne zna, ili bolje reći ne može znati, jer si možda i sam kriv, što ono ne zna. Kaznom ga nećeš popraviti u nauči, nego ćeš ga naprotiv uplašiti, pa će to dijete prvi svoj svojoj sposobnosti ostati nenapredno. Ovo je svakako duševno ubojstvo, za koje nastavnik odgovara Bogu“. (*Školski vjesnik, Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, juli-august, 1904., 431.)

³⁷³ Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 179.

Naime, otvaranjem škola bila su provedena i disciplinska pravila. Takva pravila odnosila su se i na učenice i na učenike, a sastojala su se od toga: da učenici obavljaju vjerske dužnosti, da imaju dobro ponašanje prema nastavnicima kao i prema drugovima, da ne uništavaju školsku zgradu, da pohađaju škole, da budu posvećeni učenju i sl. Sa druge strane, bilo je zabranjeno da učenici u škole donese oružje, štapove. Isto tako, bilo je zabranjeno posjećivanje igranki, koncerata, pozorišta.³⁷⁴ Naime, učitelj je bio taj koji se morao brinuti za rad na nastavi. Od njega se očekivalo da pripremi i organizira kvalitetnu nastavu.³⁷⁵ U školama disciplina je bila mnogo važna kao i učiteljev govor. Provođenje discipline u školama kod učenika i učenica imala je zadatak da razvije njihovu zainteresovanost za pohađanjem škole kao i poštovanje pravila koje je škola prethodno donijela.³⁷⁶ Kao što je već ranije pomenuto postojao je i proces provođenja kazni u školama. One su predstavljale sastavni pedagoški metod. Tadašnje društvo smatralo je da su kazne imale dugoročni ishod i da su uticale pozitivno u procesu kreiranja poslušne djece.³⁷⁷

Može se zaključiti da je proces ocjenjivanja ženske djece bio sličan procesu ocjenjivanja muške djece. Ženska djeca su kako kroz pismene tako i kroz usmene ispite bila ocjenjivana. S tim u vezi postojale su i kazne u školama kao i vladajuća disciplina. Ženska su kao i muška djeca bila ravnopravno kažnjavana, a učitelj i učiteljica predstavljali su važan faktor u održanju discipline u učionicama škole. Naime, disciplina bila je provedena kroz proces govora, dobre nastave kao i motiviranosti odnosno zainteresovanosti za nastavom kako učenika tako i učenica.

³⁷⁴ Pejanović, *Srednje i stručne škole*, 73.

³⁷⁵ *Školski vjesnik, Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, april, 1895., 264.

³⁷⁶ *Školski vjesnik, Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, juli, august, septembar i oktobar, Sarajevo, 1898., 539.

³⁷⁷ Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 65.

6. PRIVATNA INCIJATIVNA: OBRAZOVANJE ŽENSKE DJECE

6.1. Privatne više djevojačke škole

Osim državnih viših djevojačkih škola, austro-ugarska vlast posvetila se osnivanju i privatnih viših djevojačkih škola.³⁷⁸ Pored već ranije spomenutih časnih sestara na tlo BiH dolaze i nove časne sestre koje su imale podršku državnih organa. Posljedica njihovog dolaska dovela je do osnivanja škola koje su imale privatnu inicijativu. Takve škole bile su više privatne djevojačke škole, koje su bile obilježene konfesionalnim karakterom. Isto tako, ove škole dobile su podršku od nadbiskupa Štadlera i njegovih saradnika sa ciljem pospješivanja obrazovanja ženske djece.³⁷⁹

Privatne škole bile su usmjerene na šire obrazovanje djevojaka sa namjerom stvaranja pismenih djevojaka kako bi se što lakše uključile u porodični život.³⁸⁰ Školu su pohađala djeca doseljenika, a nastava se održavala na mađarskom ili njemačkom jeziku. Naime, škole su dobivale subvencije od strane države, a većinu materijalnih troškova podmirivale su ustanove u kojima su roditelji djece radili.³⁸¹ Privatne više djevojačke škole razlikovale su se od državnih po vjerskoj obuci i nastavi nacionalne grupe predmeta (maternji jezik, historija i geografija) kao i po upotrebi udžbenika. Iako su osnovane po uzoru na državne više djevojačke škole ipak bile su znatno brojnije. Stoga je do kraja austro-ugarske vladavine otvoreno 15 škola od kojih je jedna pravoslavna i muslimanska i 13 katoličkih.³⁸² Od redovničkih družbi više djevojačke škole imale su: Sestre milosrdnice (4), Klanjateljice krvi kristove (5), Kćeri Božje ljubavi (3).³⁸³

Najveći broj viših djevojačkih škola činile su katoličke konfesionalne škole, koje su djelovale na području Tuzle, Sarajeva, Bihaća, Banja Luke, Zenice, Travnika, Jajca itd. Glavni zadatak katoličkih djevojačkih škola bio je pružiti odgoj i obrazovanje djevojaka za kasniji porodični život. Djevojke su nakon pohađanja petogodišnje više djevojačke škole mogle nastaviti svoje dalje školovanje na učiteljskoj školi. Privatne više djevojačke škole pružale su mogućnost zaposlenja učenicima u mjestima poput zanatskih radnji, bolnica, vrtića, javnih ugostiteljskih objekata i sl.³⁸⁴ Katoličke više djevojačke škole posjećivale su

³⁷⁸ Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 143.

³⁷⁹ Papić, *Hrvatsko školstvo*, 114-118.

³⁸⁰ Isto, 120.

³⁸¹ Šušnjara, „Iskoraci u školstvu“, 37.

³⁸² Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 143.

³⁸³ Košak, *Povijest škola sestara*, 120.

³⁸⁴ Isto, 137.

djevojčice iz katoličkih porodica. Pored njih bile su prisutne i učenice odnosno pripadnice jevrejskih, pravoslavnih i protestantskih porodica.³⁸⁵

Za vrijeme austro-ugarske vladavine na tlu BiH dolaze klanjateljice. Njihov dolazak bio je popraćen otvaranjem ustanova za predškolski odgoj, sirotišta, osnovnih i srednjih škola, te ženskih stručnih škola. Cilj otvaranja ovih ustanova jeste dobijanje odgojnog i obrazovnog djelovanja.³⁸⁶ Svojim dolaskom, sestre Klanjateljice predragocjene krvi Kristove stekle su veliko povjerenje državnih vlasti, ali i katoličke crkve. One su pored podignutih ustanova posvetile se i osnivanju domova ili internata za djecu. Njihove škole bile su otvorene na području Budžaka kod Banja Luke 1879., potom u samoj Banja Luci 1887., u Bihaću 1894., i u Jajcu 1912. godine.³⁸⁷

Otvorenu višu djevojačku školu u Jajcu pohađale su djevojke iz gradskih porodica i doseljenih bogatih austrijskih službenika i tvorničkih činovnika. Iako nisu postojali uvjeti prilikom upisa u ovu školu, učenice sa završenim dobrim uspjehom iz osnovne škole bez obzira na vjeroispovijest, socijalne uvjete i nacionalnost pohađale su ove škole. Za stanovnike ovog grada otvaranje ove škole predstavljalo je novinu jer je bilo nezamislivo da se ženska djeca toliko dugo školuju. Iako su zbog djelovanja ove škole sestre bile izložene neugodnim riječima, tada su se posvetile izložbi ručnih radova i crteža za javnost. Tim postupkom približile su se stanovnicima tog grada i ujedno stekle njihovu naklonost i povjerenje.³⁸⁸ Djevojačku otvorenu školu u Budžaku pored Banja Luke pohađale su većinom katoličke djevojke, ali i manji broj učenica iz židovskih, pravoslavnih i protestantskih porodica. Na početku bilo je 180 učenica. U školi su učenice morale učiti crkveno i svjetovno pjevanje kao i sviranje na instrumentima, sa namjerom kako bi kod ženske katoličke djece razvili postojanje kršanskog odgoja.³⁸⁹

Pored klanjateljica djelovale su i redovnice Kćeri Božje ljubavi koje su u Sarajevo došle 1882. godine na poziv nadbiskupa Josipa Šadlera. Nakon dolaska otvorile su dvije više djevojačke škole na području Sarajeva i Tuzle. Ove škole imale su pravo javnosti.³⁹⁰ Naime, njihov cilj bio je pružiti odgoj i obrazovanje ženskoj djeci iz siromašnih porodica.³⁹¹ Po samom dolasku bile su svjesne velike nepismenosti ženske djece. Zbog toga su osnovale

³⁸⁵ Papić, *Hrvatsko školstvo*, 120.

³⁸⁶ Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 93.

³⁸⁷ Šušnjara, *Školovanje ženske djece*, 459.

³⁸⁸ Košak, *Povijest škola sestara*, 143-144.

³⁸⁹ Isto, 139.

³⁹⁰ Džaja, *Bosna i Hercegovina*, 71.

³⁹¹ Šušnjara, *Private Female Schools*, 105.

Institut Svetog Josipa 1882. godine.³⁹² Ova škola bila je namijenjena isključivo za obrazovanje ženske djece. Roditelji ženske djece su podržali ovaj prijedlog te su i podsticali njihovo pohađanje. Na samom početku bilo je 53 djevojke odnosno pripadnice katoličke i pravoslavne vjeroispovijesti. Isto tako su i muslimanska ženska djeca pohađala ovu školu, ali samo kako bi naučile broderstvo i šivenje. Isto tako su Kćeri Božje ljubavi osnovale zavod sv. Augustina 1893. godine. U ovoj školi časne sestre obnašale su funkciju nastavnica. Ženska djeca su u ovim školama učena kako se nositi sa domaćim poslovima poput (šivenja, kuhanja, pripremanja veša). Pored katoličkih učenica bile su prisutne i učenice pravoslavne i jevrejske vjeroispovijesti.³⁹³

Pored ovih djelovale su i služavke malog Isusa koje su otvorile pučku školu u Sarajevu 1890. godine. Ova škola sastojala se od 140 učenika, a posjedovala je i sirotište. Školu su pohađala ženska djeca katoličke vjeroispovijesti. Bilo je i slučajeva prisustva i učenica drugih vjeroispovijesti najčešće iz židovskih, a manje iz muslimanskih porodica. U ovim školama radile su učiteljice koje su prethodno završile Učiteljsku školu u Zagrebu.³⁹⁴

Shodno tome, postojao je i red sestara Predragocjene krvi Isusove koje su otvorile najveći broj ženskih škola, u sljedećim mjestima: u Banja Luci 1887., u Bihaću 1894., u Bosanskoj Gradišci 1898. godine. Ovaj red uživao je veliko povjerenje kako državnih vlasti tako i kod pripadnika katoličke crkve.³⁹⁵ Može se zaključiti da je austro-ugarska vladavina posvetila značajnu pažnju i školama privatnog karaktera. S tim u vezi djelovale su časne sestre koje su prethodno bile ohrabrene na čin osnivanja i uključivanja ženske djece u obrazovni proces. Zahvaljujući njihovom djelovanju na tlu BiH pojavile su se nove ženske škole kao i emancipacija ženske djece. Iako je bio najveći broj katoličkih viših djevojačkih škola to nije sprječavalo i druge pripadnice da pohađaju iste škole. U ovim školama ženska djeca su učena odgoju, posebno religijskom, a onda su bile učene i drugim svjetovnim predmetima. Isto tako ove škole dobile su podršku od strane Štadlera, a time je bila data i mogućnost siromašnim učenicama pohađati ove škole.

³⁹² *Školski vjesnik, Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, maj i juni, 1895., 427.

³⁹³ Šušnjara, *Private Female Schools*, 108.

³⁹⁴ Šušnjara, *Školovanje ženske djece*, 459.

³⁹⁵ Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 114-115.

6.1.1. Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola sa produženim tečajem

Pored viših djevojačkih katoličkih škola osnovana je i Muslimanska viša djevojačka škola koja je bila namijenjena isključivo obrazovanju ženske djece. Iako je još uvijek postojalo protivljenje pohađanja muslimanske ženske djece u obrazovni proces, to se nastojalo promijeniti. Ta promjena počela je zahvaljujući zalaganju Olge Herman sa nastojanjem uključivanja muslimanske ženske djece u obrazovni sistem. Olga Herman opisala je tadašnji način obrazovanja muslimanskih djevojčica navodeći kako su one ostajale kod kuće potpuno nepismene. S tim u vezi predložila je da se za njih otvori posebna škola u iznajmljenoj privatnoj školi. Ovim prijedlogom bili su oduševljeni roditelji muslimanske ženske djece pa su shodno tome odobrili i njihovo pohađanje.³⁹⁶

Uz pristanak Džemaludina Čauševića, Olga Herman uspjela je otvoriti privatni kurs 1894. godine.³⁹⁷ Kurs je otvoren za onu muslimansku žensku djecu koja nisu mogla pohađati osnovnu školu.³⁹⁸ Muslimanske ženske djevojčice su od svoje sedme do četraneste godine pohađale ovaj kurs. Na kursu su učile čitanje, pisanje pisma latinice, račun i ženski ručni rad.³⁹⁹ Naime, broj ženske djece bio je simboličan. Tome svjedoči statistički podatak od 18 prisutnih učenica od kojih je 12 redovno pohađalo školu.⁴⁰⁰ Naime, 1897. godine ovaj privatni kurs pretvoren je u Muslimansku djevojačku osnovnu školu sa četiri razreda u kojoj su djevojke učile po grupama. Školu su na prvoj godini pohađale 64 djevojčice. Neka od imena tih djevojčica su: Hećimović Šemsa, Karić Nafija, Memić Šerifa, Cico Nura. Učenice slabijeg imovinskog statusa dobijale su skromnu potporu Zemaljske vlade sa ciljem olakšanja školovanja.⁴⁰¹ Naime, ovaj kurs završile su Vasvija Bećirović i Šemsa Hećimović koje su dobile mjesto pomoćnih učiteljica u prvim razredima Muslimanske osnovne djevojačke škole.⁴⁰²

Nastava je u Muslimanskoj osnovnoj djevojačkoj školi trajala od početka novembra do polovine juna. Većinom bi učenice pohađale školu nakon ljetnih radova, ali za vrijeme Ramazana i Bajrama nisu pohađale škole. Učenice su učile: vjeronauku, gramatiku, zemljopis, povijest, crtanje, ručni rad, pismeno izražavanje misli. Muslimanska osnovna djevojačka

³⁹⁶ Kujović, *Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola*, 75.

³⁹⁷ Kapidžić, *Sarajevo*, 45.

³⁹⁸ Pejanović, *Srednje i stručne škole*, 135.

³⁹⁹ Čurić, *Muslimansko školstvo*, 245.

⁴⁰⁰ Šušnjara, *Školovanje ženske djece*, 457.

⁴⁰¹ Kujović, *Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola*, 75.

⁴⁰² Isto, 74-77.

škola bila je smještena u iznajmljenoj kući Hajdarbega Čengića u ulici Jahja-paše poznatoj kao Glođin sokak. Kuća je bila stara i tijesna, a kako se broj učenica povećavao tako je otvoren i novi školski prostor. S tim u vezi je Zemaljska vlada iznajmila porodičnu kuću Safet-bega Bašagića.⁴⁰³ Muslimanskoj četverorazrednoj ženskoj školi 1901. godine dodan je trogodišnji produženi kurs sa namjerom kako bi se muslimanske djevojke osposobile za učiteljice u ženskim mektebima.⁴⁰⁴

Naime, kurs su pohađala ženska muslimanska djeca, a sama organizacija škole bila je slična organizaciji više državne ženske škole.⁴⁰⁵ Na kursu su djevojčice trebale učiti kako se uspostavlja red u kuhinji i kuhinjskom prostoru, u dvorištvu, vrtu i sl. Također su učile crtati, pored toga i prirodne nauke kao i predmet higijenu.⁴⁰⁶ Trogodišnji kurs prešao je u četverogodišnji kurs sa karakterom više djevojačke škole. Od 1913. godine škola nosi novi naziv odnosno Muslimanska osnovna i više djevojačka škola. Troškove i izdržavanje ove škole podmirivala je Zemaljska vlada.⁴⁰⁷

Naime, u Muslimanskoj ženskoj osnovnoj i višoj djevojačkoj školi otvoren je i trirazredni kurs 1913. godine u Sarajevu.⁴⁰⁸ Na ovom kursu djevojke su učile pedagogiju, specijalnu metodiku i kao i praktične vještine.⁴⁰⁹ Kurs je imao karakter ženske muslimanske učiteljske škole i mogle su je pohađati muslimanske djevojčice koje su završile višu djevojačku školu. One koje su završile pohađanje ovog kursa dobivale bi svjedočanstva ravna svjedočanstvima apsolutica državne ženske učiteljske škole.⁴¹⁰ Može se zaključiti da je austro-ugarska vladavina zbog uključivanja muslimanske ženske djece u proces šireg obrazovanja osnivala na početku odvojene kurseve. Može se zaključiti da su vremenom ti kursevi prerasli u Muslimansku osnovnu i višu djevojačku školu. Cilj ovakvog postupanja jeste kako bi i ženska muslimanska djeca kasnije obnašala funkciju učiteljica, sa namjerom kako bi kasnije predavale ženskoj muslimanskoj djeci.

⁴⁰³ Kujović, *Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola*, 75.

⁴⁰⁴ Ćurić, *Muslimansko školstvo*, 245.

⁴⁰⁵ Pejanović, *Srednje i stručne škole*, 118.

⁴⁰⁶ *Školski vjesnik, Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, septembar, 1903., 637.

⁴⁰⁷ Kujović, *Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola*, 72-78.

⁴⁰⁸ Ćurić, *Muslimansko školstvo*, 245.

⁴⁰⁹ Bevanda, *Pedagoška misao*, 45.

⁴¹⁰ Ćurić, *Muslimansko školstvo*, 245.

6.2. Srpska viša djevojačka škola

Kao što je postojala muslimanska osnovna i viša djevojačka škola sa produženim tečajem tako je postojala i Srpska viša djevojačka škola, koja je bila namijenjena obrazovanju pravoslavne ženske djece, kao i stvaranju dobrih domaćica. Otvorena je 1890. godine u Sarajevu. Školu je izdržavala srpsko-pravoslavna crkvena opština u Sarajevu. Zadatak ove škole bio je da obrazuje žene za kulturnije vođenje domaćinstva.⁴¹¹

Nakon završetka osnovne škole učenice su mogle upisati ovu školu. Sama nastava je trajala deset mjeseci. Broj učenica kretao se od 90 do 120.⁴¹² Tokom cijelog svog rada škola je imala dovoljan broj stručnih nastavnika i spadala je u škole sa najboljim uspjehom.⁴¹³ Učenice su na kraju školske godine polagale ispite koji su bili javni i kojima su prisustvovali roditelji. U ovoj školi ženska pravoslavna djeca učila su pisati, morala su imati školski pribor za crtanje kao i učiti ženski ručni rad.⁴¹⁴ Iako su u srpskim školama većinom predavali učitelji koji su dolazili sa područja Vojvodine i Dalmacije, ipak su postojale učiteljice koje su predavale i učile žensku pravoslavnu djecu.⁴¹⁵ Školu su 1893.-94. godine pohađale 452 učenice, dok je završilo samo 159 učenica. Godine 1909-10. ukupno je bilo 91 učenica, dok je 1911. godine bilo njih 97, a 1912. godine 120 te 1914. godine 122 učenice.⁴¹⁶

Srpska viša djevojačka škola je 1914. godine dobila pravo javnosti, te je time bila izjednačena sa državnim višim djevojačkim školama. Također ova škola je kao i sve druge početkom Prvog svjetskog rata bila zatvorena. Srpska viša djevojačka škola radila je pune 24 godine, a obrazovala je nekoliko stotina učenica koje su kasnije bile istaknute u kulturno-prosvjetnim organizacijama.⁴¹⁷ Može se zaključiti da je austro-ugarska vladavina dozvolila otvaranje posebne škole za obrazovanje pravoslavne ženske djece. Time je omogućila njima pospješivanje kao i stvaranje šireg obrazovanja sa namjerom njihovog učešća u kulturnim djelatnostima.

⁴¹¹ Papić, *Istorija srpskih škola*, 175.

⁴¹² Pejanović, *Srednje i stručne škole*, 114.

⁴¹³ Papić, *Istorija srpskih škola*, 175.

⁴¹⁴ Pejanović, *Srednje i stručne škole*, 114.

⁴¹⁵ Šušnjara, *Školovanje ženske djece*, 463.

⁴¹⁶ Pejanović, *Srednje i stručne škole*, 114-115.

⁴¹⁷ Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 144.

6.3. Prva učiteljska škola

Austro-ugarska vladavina je pored otvorenih škola posebno pažnju posvetila i otvaranju ženske učiteljske škole sa namjerom obrazovanja budućih učiteljica. Prva učiteljska škola otvorena je u zavodu sv. Josipa 1884. godine od strane kongregacije Kćeri Božje ljubavi. Bila je to prva potpuna učiteljska škola,⁴¹⁸ koja je radila po programu i planu učiteljskih škola u Monarhiji.⁴¹⁹ Naime, osnivanje škola označio je prestanak dolaska stranih učiteljica na područje BiH. U početku rada ova škola nije brojala dovoljan broj učenica, već su školu pohađale one učenice koje su živjele po načinu i po propisima koji su vrijedili za život u samostanu.⁴²⁰ U školu su bile upisane učenice katoličke vjere, ali i pripadnice ostalih religija. Naime, najčešće su to bila ženska djeca iz jevrejskih porodica, a najmanje ženska djeca iz muslimanskih porodica. Zbog mogućnosti zaposlenja učenica ova škola privlačila je pažnju roditelja i njihove ženske djece pa su zbog toga školu upisivale i učenice koje nisu živjele u samostanu i one koje nisu stupile u družbu časnih sestara.⁴²¹ No, školu su imala pravo upisati ona ženska djeca koja su završila Višu djevojačku školu.⁴²² Nakon izvjesnog vremena primane su i vanjske učenice koje su nakon položenog ispita pred komisijom mogle raditi i u državnim školama.⁴²³

Naime, od 1893. godine bilo je 4 do 12 učenica koje su obnašale funkciju učiteljskih pripravnica.⁴²⁴ Škola je imala svoje nastavničko osoblje, 11 učiteljica i 1 vjeroučitelja. Ovo je bila prva učiteljska škola sa profesionalnim nastavnicima, nastavnim planom i programom, školskom zgradom i opremljenim učionicama. Austro-ugarska vladavina pokazivala je ne samo veliko poštovanje prema ovoj školi nego je to pokazivala i prema učenicama koje su počele pohađati ove škole.⁴²⁵ Nastava je u ovoj školi bila ista kao i u državnoj učiteljskoj školi, dok je nastavno osoblje bilo žensko. Pomoćne učiteljice bile su osposobljene za nastavu crtanja, ženskog ručnog rada i violine.⁴²⁶ Sve do 1899. godine škola je trajala tri godine, a nakon 1900 godine i pet godina.⁴²⁷ U ovoj školi predmeti poput domaćinstva i ženskog ručnog

⁴¹⁸ *Školski vjesnik, Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, maj, 1894., 226.

⁴¹⁹ Šušnjara, *Školovanje ženske djece*, 461.

⁴²⁰ Papić, *Hrvatsko školstvo*, 123.

⁴²¹ Isto, 116- 124.

⁴²² Snježana Šušnjara, *Obrazovanje učitelja u vrijeme Austro-Ugarske i današnji vid obrazovanja za učiteljsko zvanje*, Posebna izdanja ANUBiH, Sarajevo, 2020., 329.

⁴²³ Košak, *Povijest škola sestara*, 84.

⁴²⁴ Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 224.

⁴²⁵ Šušnjara, *Private Female Schools*, 109.

⁴²⁶ Pejanović, *Srednje i stručne škole*, 132.

⁴²⁷ Šušnjara, *Obrazovanje učitelja*, 329.

rada izučavani su mnogo šire nego u ostalim školama.⁴²⁸ Međutim, predmeti koji se nisu predavali u ovoj školi bili su gospodarstvo i sviranje na orguljama.⁴²⁹

Škola je zvanično 1912. godine dobila pravo javnosti. Imala je u svom sastavu katoličku osnovnu škola.⁴³⁰ Učenice ove škole morale su sve do 1912. godine polagati završni ispit pred ispitnim povjerenstvom Muške preparandije u Sarajevu. Od 1912. godine pred državnom komisijom ispit su polagale samo one učenice koje su imale namjeru zaposliti se na državnim osnovnim školama.⁴³¹ Sve do početka rata 1914. godine, ova škola bila je jedini izvor domaćeg nastavničkog kadra koji je radio u ženskim osnovnim školama i ženskim odjeljenjima mješovitih osnovnih škola.⁴³²

Može se zaključiti da je pored postojanja škola za žensku djecu, učiteljska škola bila prva škola koja je obrazovala učiteljski kadar. Ova škola stvarala je obrazovane i stručne učiteljice koje su imale zadatak isto tako obrazovati žensku djecu. Austro-ugarska vladavina pokazala je sistem svog napretka na teritoriji BiH, a uz to je i dala priliku ženama da one budu te koje bi obnašale funkciju učiteljica. Ovakvo postupanje tadašnjem bosansko-hercegovačkom društvu bilo je nepoznato, ali se i ono navikavalo na ovaj sistem načinom prihvatanja promjena i uključivanja u iste.

⁴²⁸ Papić, *Hrvatsko školstvo*, 116

⁴²⁹ Pejanović, *Srednje i stručne škole*, 132.

⁴³⁰ Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 94.

⁴³¹ Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 224-225.

⁴³² Šušnjara, *Školovanje ženske djece*, 461.

7. PEDAGOŠKI PRISTUP OBRAZOVANJU ŽENSKJE DJECE (ANALIZA ČASOPISA: ŠKOLSKI VJESNIK)

7. 1. Pojavljivanje i djelovanje časopisa

Za vrijeme austro-ugarske vladavine na tlu BiH počinje intenzivno djelovanje raznih časopisa. Za razliku od drugih zemalja u BiH je prosvjetni razvoj bio usporen zbog nepostojanja domaćih štamparija. Kako je vrijeme prolazilo tako se desila i zvanična promjena na tlu BiH koja je bila usmjerena na pojavljivanje i djelovanje raznih pedagoških časopisa. Isto tako to je bilo vrijeme i pojavljivanja što većeg broja učitelja odnosno pisaca. Tada dolazi i do pojavljivanja prvog pedagoškog časopisa, pod nazivom Školski vjesnik. Ovaj časopis izlazio je redovno u intervalu od 1894. do 1909. godine na području Sarajeva. Urednik časopisa bio je Ljuboje Dlustuš, sa područja Našica.⁴³³ Ljuboje je bio iskusni pedagog i vladin savjetnik za prosvjetu. Zahvaljujući njegovom djelovanju Školski vjesnik postao je jedan od najplodnijih pedagoških časopisa. Isto tako Ljuboje je kao saradnik okupljao najsposobnije profesore koji su pisali članke iz pedagoške teorije i prakse. Školski vjesnik bavio se teorijskim raspravama, praktičnim, didaktičkim i metodičkim pitanjima kao i pitanjima filozofije i književnosti. Također je obilovao podacima općenito o obrazovanju tadašnjeg vremena, kao i obrazovanju žena i ženske djece. S tim u vezi potrebno je pomenuti i lica koja su ostavila traga kroz objavljivanje članaka u Školskom vjesniku: Nikola Buconjić, Ivan Zovko, Ivan Klarić, Nikola Vidaković, Hasan Hodžić, Savo Semiz, Hajdar Fazlić. Oni su većinom bili učitelji odnosno prosvjetni radnici.⁴³⁴

Naime, u tadašnjem vremenu Školski vjesnik imao je veliki ugled. Zahvaljujući njemu, odnosno zahvaljujući napisanim podacima saznajemo kakvo je bilo školstvo tadašnjeg vremena kao i razvoj tadašnjih pedagoških misli. Školski vjesnik pružao je razne tadašnje aktuelne informacije o okupacionoj prosvjetnoj politici, o razvoju školstva, o obrazovanju ženske djece, o pojavljivanju i djelovanju ženskih djevojačkih škola, o naglom porastu školovanih učitelja, o razlozima i nerazvijenosti školstva, isto tako i o nerazvijenosti pedagoške teorije u Bosni i Hercegovini. Tadašnji koncept i sadržaj Školskog vjesnika nastao

⁴³³ Ljuboje Dlustuš bio je i profesor, isto tako bio je vođen ljubavlju za pedagoški rad, pokušavo je poticati i promicati razvitak pedagoške misli kao i odgojno-obrazovnog rada. Uspio je oduševiti brojne saradnike prvenstveno one iz redova prosvjete. Ovaj časopis uređivao je vrlo objektivno za koji se može reći da je ključan u procesu razvitku pedagoške misli u BiH. (Bevanda, *Pedagoška misao*, 47-48.)

⁴³⁴ Špago, *Reforma školstva*, 117.

je na osnovu vladinog i urednikovog navođenja.⁴³⁵ Također se bavio analiziranjem i prikazivanjem tadašnjeg djetinjstva odnosno prikaza crtica dječijeg života, kao i prikaz kratkih i jednostavnih pjesama uz analiziranje i prikazivanje tadašnjeg svakodnevnog života. Školski vjesnik donosio je i važne podatke o tadašnjem ženskom obrazovanju. S tim u vezi obiluje podacima o otvaranju viših djevojačkih škola, prikaza nastavnih planova i programa, pojašnjavanje diskriminacije kroz srednjoškolsko obrazovanje ženske djece.⁴³⁶ Ljuboje Dlustuš u Školskom vjesniku pisao je i o obrazovanju prije dolaska austro-ugarske vladavine navodeći statističke podatke zatečenih škola.⁴³⁷

Može se zaključiti da je časopis Školski vjesnik obilovao raznim podacima i informacijama iz tadašnjeg društva opisujući koncept tadašnjeg načina života kroz prizmu djetinjstva, odrastanja navodeći paralelu ženske i muške djece, te obrazovanje kako muške tako i ženske djece. Zahvaljujući piscima Školskog vjesnika saznajemo kakav je bio način razvoja pedagoških misli, kako i na koji način su učitelji i učiteljice radili u školama.

7.2. Analiza Školskog vjesnika

Prije analize Školskog vjesnika uočilo se da on nudi mnoštvo informacija o procesima obrazovanja i općenito o školstvu žena i ženske djece. Među tim podacima vrijedi istaknuti one koji govore o različitim nivoima obrazovanja, pa tako postoje podaci o važnosti odgoja ženske djece, o postojanju posebnih odjela za žensku i mušku djecu, o postojanju i djelovanju viših djevojačkih škola, o statističkim podacima ženske djece u višim djevojačkim školama, o ženskim predmetima poput crtanja ženskog ručnog rada, o kursivima ženske djece. Uz to nudi različite podatke o broju djece koja su pohađala škole. Na početku potrebno se osvrnuti na podatak koji nudi Školski vjesnik, a tiče se percepcije i shvatanja tadašnjeg obrazovanja. S tim u vezi navodi se da je obrazovanje bilo neophodno i da je ono bilo veoma važno u konceptu stvaranja obrazovanih majki. Tadašnjem društvu nastojalo se predstaviti obrazovanje kao važna i nužna potreba sa namjerom uključivanja ženske djece u obrazovni sistem. Školski vjesnik iznosi podatke prisutnog vladajućeg otpora tadašnjeg konzervativnog sloja društva, ali donosi i podatke ostvarenja procesa obrazovanja i njegove provodljivosti.⁴³⁸

⁴³⁵ Bevanda, *Pedagoška misao*, 48.

⁴³⁶ Inaba, *Ideja djetinjstva*, 88.

⁴³⁷ Šušnjara, *Obrazovanje učitelja*, 327.

⁴³⁸ *Službeni dodatak Školskog vjesnika*, Sarajevo, mart i april, 1897., 366.

Školski vjesnik nudi podatke o važnosti odgoja ženske djece. Naime, odgoj je predstavljao ključan faktor u kreiranju poslušne i odane ženske djece. Za ženu su varjača i ognjište, za nju nije škola niti obrazovanje. U odnosu na mušku, ženska djeca bila su isuviše opterećena raznim kućanskim poslovima i zbog toga su ili kasnila ili nisu uopšte bila prisutna u klupama škole. Ženi je mjesto u porodici, ona treba kasnije biti dobra i poslušna domaćica. Takvo ponašanje djevojčice bi učile od svojih majki koje su i imale zadatak njihovog odgoja. Od malena ženska djeca su učena da trebaju imati duševne snage kako bi kasnije kao majke bile središte svoje porodice. Majka je bila ta koja je zadužena čuvati porodicu, brinuti o svojoj djeci, odnosno svojim ponašanjem i postupcima biti primjer svojoj djeci. Isto tako žena svojom nježnošću i ljubavlju štititi ognjište svoje porodice. Zbog toga je više pažnja usmjerena na odgoj ženske djece kako bi ona kasnije postala jaka, sposobna žena u kući odnosno u kućnom prostoru.⁴³⁹ Isto tako Školski vjesnik objašnjava način života tadašnje ženske djece. Ženska djeca bila su više vezana za majku, za razliku od muške djece. Iako su bila vezana za kućanske poslove, ipak su uspjela pohađati školu. Školski vjesnik potvrđuje podatak da su ženska djeca sa svojih šest ili sedam godina polazila u školu.⁴⁴⁰ Suprotno tome, za žensku djecu postojali su određeni uslovi kako bi ona bila prisutna u školama. Trebale su pokazati određenu spremnost za školu kroz prijemne ispite. S tim u vezi, Školski vjesnik navodi da su ženska djeca u odnosu na mušku bila vidno diskriminirana.⁴⁴¹

Školski vjesnik donosi i podatke o broju kako muške tako i ženske djece u školama. Na osnovu prikaza tabele iz 1890.-91. godine može se uočiti broj prisutne ženske i muške djece u školama.

Tabela 4. Statistički podatak iz 1890.-91.⁴⁴²

Broj stanovnika	Broj škola			1 škola na stanovnika	Broj			1 učenik na stanovnika	1 škola na km ²
	Muških	Ženskih	ukupno		učenika	učenica	ukupno		
2,168.309	704	63	767	2.827	49.068	8.734	57.802	37	65 -7

⁴³⁹ Školski vjesnik, *Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, juli, 1894., 347.

⁴⁴⁰ Školski vjesnik, *Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, januar, februar i mart, 1900., 51-56.

⁴⁴¹ Školski vjesnik, *Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, januar, februar i mart, 1901., 145.

⁴⁴² Školski vjesnik, *Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, maj, 1894., 261.

Iz priložene tabele uočava se da je broj ženske djece u odnosu na mušku bio znatno manji. Razlog tome su konzervativni stavovi kao i tadašnji mentalitet društva.

Pored toga, Školski vjesnik iznosi podatke i o postojanju posebnih odjela kako za žensku tako i za mušku djecu. O ženskoj djeci brinule su se učiteljice koje su imale zadatak obučavati ih ručnom radom i domaćinstvu.⁴⁴³ U školama za žensku djecu vladale su drugačije mjere u obliku discipline i poštivanja određenih naređenja.⁴⁴⁴ Isto tako Školski vjesnik donosi podatak i o postojanju viših djevojačkih škola. Ove škole bile su namijenjene isključivo obrazovanju ženske djece. Shodno tome škole su bile otvorene na području Sarajeva, Mostara. Višu djevojačku školu najviše su pohađala ženska djeca iz gradova, a manje ženska djeca sa područja sela.⁴⁴⁵ Isto tako, Školski vjesnik nudi podatak da su u višoj djevojačkoj školi u Sarajevu bile primane samo one učenice koje su završile četiri razreda osnovne škole. U ovim školama ženska djeca učila su sljedeće predmete: kršćansku nauku, slovenski jezik, srpski jezik, račun i geometriju, historiju Srba, botaniku, geologiju.⁴⁴⁶

Naime, predmeti u višoj djevojačkoj školi su za žensku djecu predstavljali jednu novinu. Susret sa novim predmetima obilježen je procesom prilagođavanja i prihvatanja novih predmeta. Kroz prisutne predmete u ženskim školama u većoj mjeri uključivala su se ženska djecu u obrazovni sistem, sa namjerom kreiranja poslušne i odane ženske djece.⁴⁴⁷ Omiljeni predmet ženske djece u višim djevojačkim školama bilo je crtanje. Kroz crtanje one su pokazivale i otkrivale svoje talente.⁴⁴⁸ Ženska djeca su od druge godine školovanja počele učiti crtati, u početku manje crteže od kojih su: stabiljke, listovi, cvijeće, plodovi, grančice. Kasnije su ona napredovala i usavršavala na polju crtanja.⁴⁴⁹

Osim predmeta crtanje, velika pažnja poklanjala se i ženskom ručnom radu. Razlog takvog postupanja ogledalo se u tome da su ženska djeca kroz taj rad razvijale svoje sposobnosti, kreativnosti kao i potencijalni talenat. Ženska djeca su kroz proučavanje ženskog ručnog rada otkrivala i upoznavala se sa umjetničkim ljepotama.⁴⁵⁰ Školski vjesnik donosi

⁴⁴³ Školski vjesnik, *Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, februar, 1894., 76.

⁴⁴⁴ Školski vjesnik, *Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, januar i februar, 1897., 95.

⁴⁴⁵ Školski vjesnik, *Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, januar, februar i mart, 1900., 51-56.

⁴⁴⁶ Školski vjesnik, *stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, august, septembar, oktobar, 1909., 817.

⁴⁴⁷ Školski vjesnik, *Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, mart i april, 1896., 179.

⁴⁴⁸ Školski vjesnik, *Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, januar, februar i mart, 1901., 60.

⁴⁴⁹ Školski vjesnik, *Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, juni, 1904., 494.

⁴⁵⁰ Školski vjesnik, *stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, januar, februar i mart, 1900., 185.

podatak: da je ženski ručni rad pored šivenja i krojenja obuhvatao i procese vježbanja i savjeta koje je učiteljica pružala tadašnjoj ženskoj djeci sa namjerom kako bi učenice ostale zainteresovane, te kako bi stekle red kao i usvojile epitet ozbiljne domaćice.⁴⁵¹

Pored viših djevojačkih škola Školski vjesnik nudi podatke i o kursovima i njihovom izučavanju. Kroz kurseve su ženska djeca sticala određenu praksu, napredak i evidentno znanje. Na kursu su mogla biti prisutna i nepismena ženska djeca. Na kursu se učila higijena, kućanstvo, kućno knjigovodstvo, šivenje, pletivo na kuku, krojenje i šivenje haljina. Kursevi su se održavali četvrtkom ili nedjeljom poslije podne. Sami su kursevi bili viši kao sastanci nego prave škole.⁴⁵²

Pored toga, Školski vjesnik donosi i statistički podatak o brojnosti prisutne ženske djece u školama. Shodno tome, navodi se da je u I razredu bilo 28 učenica, od kojih su samo tri završile sa odličnim uspjehom, četiri sa vrlo dobrim uspjehom, dvanaest sa dobrim uspjehom, četiri sa dovoljnim uspjehom. Postojale su i one koje su neuredno pohađale ove škole, radilo se o četiri djevojke, a postojala je i ona jedna koja je odlučila napustiti školu. Broj ženske djece sve više se smanjivao, pa je u drugom razredu bilo njih 17, od kojih su dvije završile odličnim uspjehom, dvije sa vrlo dobrim, devet sa dobrim, tri sa dovoljnim dok je jedna umrla od ospica. U trećem razredu broj ženske djece se znatno smanjio, pa ih je na početku bilo četrnaest, od kojih su tri završile odličnim uspjehom, četiri sa vrlo dobrim, šest sa dobrim i jedna koja je prije održanja ispita napustila školu.⁴⁵³ Na osnovu ovih podataka koje nudi Školski vjesnik saznajemo u kojoj mjeri su ženska djeca bila uključena u obrazovni sistem, a tome svjedoče upravo njihovi postignuti rezultati. Isto tako, na osnovu ovih podataka, uočljivo je da se broj ženske djece smanjivao, zbog raznih okolnosti (bolest, nezainteresovanost pohađanja škole, nebriga roditelja). Također, zbog kućanskih obaveza ženska djeca nisu stizala učiti pa su zbog toga postizale slabe rezultate. No, svakako je bilo i onih koje su postizale i odlične rezultate.

Školski vjesnik obiluje statističkim podacima o broju prisutne ženske i muške djece u školama. U svim osnovnim školama na kraju školske godine 1901.-02. godine bilo je 24.064 dječaka i 6 482 djevojčice. Na kraju 1901.-02. školske godine bilo je 1102 dječaka, dok je 323

⁴⁵¹ Školski vjesnik, *Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, maj-juni, 1903., 362.

⁴⁵² Školski vjesnik, *Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, juni-juli, 1905., 638.

⁴⁵³ Školski vjesnik, *Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, august, septembar, oktobar, 1909., 1002.

bilo ženske djece.⁴⁵⁴ Vremenom se broj ženske djece povećavao, a tome svjedoči statistički podaci o broju ženske i muške djece u školama. Na kraju 1905.-06. godine bilo je 26.155 dječaka i 7543 djevojčice.⁴⁵⁵ Ovi podaci iz Školskog vjesnika navode da su ženska djeca bila u manjem broju u odnosu na mušku djecu u školama, zbog toga što se radilo o promjeni starog sistema odnosno transformaciji starog i uvođenja novog sistema.

Školski vjesnik donosi podatke i o važnosti obrazovanja žena i ženske djece. Obrazovane majke i supruge obrisale bi „istočnjačke“ navike sa namjerom da se ženska djeca i žene osposobe za javni prostor. Namjera je bila osloboditi ih patrijarhalnog načela sa ciljem pružanja napretka i modernizacije. Austro-ugarska vladavina nastojala je izvršiti transformaciju obrazovanja ženske djece sa ciljem njihovog opsimenjavanja. Isto tako muslimansko tadašnje društvo bilo je skeptično po pitanju obrazovanja ženske djece, zbog rušenja tadašnjih vjerskih propisa. Kako bi uključila žensku djecu u obrazovni proces, austro-ugarska vladavina osnivala je ženske škole koje su bile smještene u privatnim prostorijama odnosno zgradama. Tako se razvilo postojanje djevojačkih škola namijenjenih posebno za obrazovanje ženske djece. Austro-ugarska vladavina za razliku od prethodne vlasti donijela je potpuno novi sistem obrazovanja. Namjera se nije sastojala samo u obrazovanju budućih majki i supruga već i u širem obrazovanju kako bi ženska djeca u budućnosti bila sposobna i samostalna. Nova vlast ih je nastojala osloboditi kuće i kućnog prostora sa namjerom uključenja u proces školovanja sa notom modernizacije. To se najprije može primjetiti i kroz uvođenje novih predmeta u škole kao i kroz transformaciju u pogledu šireg napretka. Nova vlast za razliku od prethodne dala im je mogućnost šireg obrazovanja i emancipacije kao i dobijanje zvanja učiteljica. Iako je i nova vlast postavila proces ograničenja u obnašanju funkcije učiteljica, ona je za razliku od prethodne vlasti dala proces modernizacije u konačnom ishodu obrazovanja žena i ženske djece.⁴⁵⁶

Može se zaključiti da je Školski vjesnik kao glavni izvor za proces obrazovanja žena i ženske djece obilovao raznim podacima o općenitom obrazovanju donoseći sistem tadašnjeg ženskog obrazovanja tek usputno. Shodno tome je Školski vjesnik potvrđivao podatke koje je i ranija spomenuta literatura navodila. Ipak njegovo djelovanje obiluje ne samo podacima o obrazovanju već i na fokusu tadašnje percepcije djetinjstva. Naime, Školski vjesnik pored

⁴⁵⁴ *Službeni dodatak Školskog vjesnika*, Sarajevo, maj-juni, 1903., 11.

⁴⁵⁵ *Službeni dodatak Školskog vjesnika*, septembar, 1907., 30-31.

⁴⁵⁶ *Školski vjesnik, Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, januar, februar i mart, 1900., 57.

toga donosi u većem smislu statističke podatke o brojnosti djece u školama. Na osnovu tih podataka može se uočiti napredak ženske djece u klupama škole. Isto tako je Školski vjesnik nudio i prikaze nastavnih planova i programa usmjeravajući glavni fokus na ženske škole, odnosno više djevojačke škole kao i učiteljske ženske škole. Također obiluje podacima o važnosti ženskih predmeta u školama, a uz to otkriva i navodi zainteresovanost ženske djece uključene u obrazovni sistem.

8. ŽENE OBRAZOVATELJKE

8.1. Pojava i djelovanje učiteljica

Naime, početak 20. stoljeća označava i početak dobijanja prava glasa žena. U društvu su žene u odnosu na muškarce bile u neravnopravnom položaju. Razlog tome jeste nedobijanje statusa prava glasa, pa su se i muškarci zbog toga loše ophodili prema ženama, a uz to bila je prisutna i vladajuća diskriminacija. Sa druge strane, postojale su one žene koje su prošle kroz prvi talas edukacije i koje su željele biti ravnopravne sa svojim kolegama. Zapravo, prvi talas bio je obilježen procesom uključivanja žena u obrazovni proces kao i sistem širenja pismenosti. Shodno tome, postojala je velika potreba i za instrukcijama kao što su higijena ili upravljanje novcem. Isto tako, jedan od važnijih faktora za edukaciju i obrazovanje žena bili su ženski časopisi. Iako ih je u BiH bilo u manjem broju, oni su razvijali svijest o idejama feminističkog pokreta i uticali su na svijest tadašnjeg stanovništva pogotovo žena. Za tadašnje žene prvih četrdeset godina 20. stoljeća predstavljalo je zlatno doba.⁴⁵⁷

Iako se za tadašnje vrijeme smatralo da žene pripadaju privatnoj sferi, one su istupale iz tadašnjih okvira te su počele obnašati funkciju učiteljica. Naime, austro-ugarska vladavina nije se u potpunosti posvetila tadašnjem poboljšanju i pospješivanju kako profesionalnih tako i materijalnih uslova rada učiteljica. S obzirom na takvo ponašanje vlasti broj učiteljica se povećavao, a buduće učiteljice školovale su se u ženskim učiteljskim školama.⁴⁵⁸

Za vrijeme austro-ugarske vladavine na tlu BiH održavani su ispiti za buduće učitelje. Postojalo je ukupno tri ispita koji su održavani krajem svake godine kako pismeno tako i usmeno. Oni učitelji i učiteljice koji su bili absolventi učiteljske škole morali su položiti ispit zrelosti. Onog trenutka kada bi položili taj ispit dobijali bi funkciju učitelja osnovnih škola u BiH. Naime, važan predmet na učiteljskom ispitu bila je somatologija. Na ispitu bi buduće učiteljice dobivale pitanja o grudnom košu i organima u grudima.⁴⁵⁹ Učiteljska škola u Sarajevu predstavljala je jedno od najvažnijih mjesta za obrazovanje budućih kako učitelja tako i učiteljica. Predmeti koji su spadali pod obavezne bili su pedagogija i psihologija.⁴⁶⁰ Isto tako, austro-ugarska vladavina izdala je naredbu zvanično 1887. godine o tzv. stručnom

⁴⁵⁷ Vujković, *U građanskom ogledalu*, 115-116.

⁴⁵⁸ *Školski vjesnik, Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, januar, 1896., 281.

⁴⁵⁹ Mitsutoshi Inaba, *Pedagogija i psihologija u učiteljskoj školi u Sarajevu (1886.-1918)*, za austrougarske vladavine, Anali za povijest odgoja, Sarajevo, 2015., 36-37.

⁴⁶⁰ Isto, 45.

učiteljskom ispitu. Taj ispit nazvan je definitivom. Na pismenom ispitu pored jedne teme iz maternjeg jezika tražio se i pismeni rad iz matematike i još dva pismena rada iz drugih nastavnih predmeta. Ovakav način ispitivanja ostao je prisutan zvanično sve do 1912. godine.⁴⁶¹

Stoga su učitelji i učiteljice od 1911. godine smatrani javnim službenicima, a Zakon o pravnim odnosima iz 1913. godine zahtijevao je da prilikom konkurisanja na slobodno mjesto učitelji i učiteljice prilože i svjedodžbu o političkom vladanju koja je prethodno izdata od strane političke vlasti. Učitelji i učiteljice bili su kategorisani po razredima: namjesni učitelji, učitelji III razreda, učitelji II razreda, učitelji I razreda.⁴⁶² Učiteljska škola imala je zadatak obrazovati stručne učitelje i učiteljice koji bi svojim djelovanjem i predavanjem u školi prenosili postojeće znanje, vještine i odgoj kako muškoj tako i ženskoj djeci.⁴⁶³

Pored postojećih ženskih škola za obrazovanje budućih učiteljica postojao je i trirazredni produženi učiteljski kurs, kojeg su učenice također pohađale. Kurs je imao i obavezne i neobavezne predmete.⁴⁶⁴ Važan predmet ovog kursa bila je pedagogija koja je imala za cilj upoznati učenice sa temeljnim pravilima nauke o odgoju i nastavi škole. Također, higijena je bila važna sa ciljem poučavanja učenica o ljudskom tijelu. Isto tako, predmeti poput kućanstva i vrtlarstva imali su za cilj upoznati učenice kako njegovati cvijeće i povrće te kako zapravo biti uspješna domaćica. Pored toga, učenice su učile kako pjevanje tako i sviranje na violini.⁴⁶⁵

Učiteljice su sa svojih nepunih sedamnaest godina završavale svoje školovanje. Nakon toga bi počinjale raditi kao učiteljice u ženskim osnovnim školama. Mogle su predavati i u muškim školama ukoliko nije bilo učitelja. Postojale su i one koje su radile kao pomoćne učiteljice sa svojih petnaest ili šesnaest godina.⁴⁶⁶ Samo obrazovanje žena imalo je važnu funkciju unaprjeđenja porodičnog života kao i namjeru stvaranja lojalnih podanika Monarhije. Učiteljski poziv imao je kulturnu misiju, a učiteljice bile su najistaknutije kulturne radnice.⁴⁶⁷ One kandidatkinje koje su završile konfesionalnu Žensku preparandiju u samostanu Kćeri božje ljubavi u Sarajevu obnašale su funkciju učiteljica na državnim osnovnim školama.⁴⁶⁸ Od

⁴⁶¹ Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 74.

⁴⁶² Špago, *Reforma školstva*, 73.

⁴⁶³ *Školski vjesnik, Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, juni, 1909., 262.

⁴⁶⁴ Pejanović, *Srednje i stručne škole*, 136.

⁴⁶⁵ Kujović, *Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola*, 78.

⁴⁶⁶ Demiragić, *Uloga i položaj narodne (napredne) učiteljice*, 56.

⁴⁶⁷ Čaušević, *Zabilježene*, 22.

⁴⁶⁸ Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 162.

buduće učiteljice očekivalo se da ona kod učenica razvije odnosno da podstakne zainteresovanost. Isto tako se od nje očekivalo da pristupa ozbiljno svom poslu i da svojim ponašanjem bude uzor svojim učenicama.⁴⁶⁹

Prva generacija učiteljica formirana je iz poznate tadašnje škole Adeline Irbi. Među njima bila je i Mitra Morača koja je bila jedna od najistaknutijih kulturno-prosvjetnih radnica i pedagoški pisac. Isto tako prva generacija učiteljica zaposlila se u istom zavodu. To su bile prve Srпкиnje učiteljice koje su stekle stručno obrazovanje na tlu BiH. Sve do smrti Adeline Irbi, odnosno sve do 1911. godine zavod je radio. Kao priznanje za sve što je uradila Adelina je dobila epitet plemenita. U njenu čast je nakon njene smrti podignut spomenik na protestantskom groblju u Sarajevu.⁴⁷⁰ Pored toga učiteljice su se zalagale za osnivanje strukovnih profesionalnih udruženja. Neke od njih su Marija Jambrišak i Jagoda Truhelka koje su 1896. godine pozivale učiteljice na staleško udruživanje sa ciljem pokretanja Kluba u okviru čitaonice Hrvatskog učiteljskog doma u Zagrebu.⁴⁷¹ S tim u vezi je u Sarajevu 1911. godine osnovano Sarajevsko društvo domaćica sa zadatkom da se članice tog društva odnosno žene i djevojke brinu o kućanstvu.⁴⁷²

Može se zaključiti da je austro-ugarska vladavina donijela korjenite promjene na tlu BiH. Upravo se to ogledalo kroz prizmu pojave i djelovanje prvih učiteljica. Iako je njihovo pojavljivanje iziskivalo veliki trud, šire obrazovanje kao i borbu sa vladajućim tadašnjim predrasudama. Učiteljice su prolazile kroz određene etape razvoja i napretka, a sve sa ciljem edukacije koja je bila usmjerena u dobijanju jednakosti odnosno ravnopravnosti sa muškarcima. S tim u vezi žene su se kao i djevojke borile za pravo glasa.

8.1.1. Plate kao sredstvo diskriminacije

Učiteljice su od uspostave austro-ugarske vladavine na području BiH bile diskriminisane. Njihova diskriminacija proisticala je putem zakona koji su imali nepovoljan uticaj za njihovo profesionalno napredovanje.⁴⁷³ Kao što je već ranije rečeno da ni u društvu učiteljice nisu imale povoljan položaj odnosno bile su i tu diskriminisane. Naime, i pored

⁴⁶⁹ *Školski vjesnik, Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*“, Sarajevo, juli-septembar, 1902., 427-428.

⁴⁷⁰ Papić, *Istorija srpskih škola*, 175

⁴⁷¹ Demiragić, *Uloga i položaj narodne (napredne) učiteljice*, 52.

⁴⁷² Islamović, *Obrazovanje i rodne uloge*, 65.

⁴⁷³ Demiragić, *Uloga i položaj narodne (napredne) učiteljice*, 54.

jednakih obavljenih dužnosti i obaveza učiteljice su u odnosu na učitelje bile neravnopravno nagrađivane.⁴⁷⁴

Naime, u narodnim osnovnim školama učiteljske plate kretale su se od 6 do 800 forinti godišnje. No, ovim načinom plaćanja učitelji nisu bili zadovoljni. Donesenom naredbom iz 1908. godine učiteljice bile udate ili ne nosile bi naziv gospođa učiteljica.⁴⁷⁵ Isto tako ta naredba iz 1908. godine vršila je diskriminaciju učiteljica. One su bile ograničene prilikom izbora bračnog partnera.⁴⁷⁶ Ukoliko bi bile udate za nekoga ko nije obnašao funkciju učitelja, morale bi svojevoljno napustiti svoju učiteljsku službu. Tada bi one dobijale otpremninu ovisno o godinama provedenim u učiteljskoj službi. Ova uredba nije se odnosila na one učiteljice koje bi bile udate za učitelja. U tom slučaju bi one dobijale samo pola plate.⁴⁷⁷ Isto tako ukoliko su bile udate za učitelja nisu imale pravo za dodatne oblike nagrađivanja (stanarina, ogrijev, putni i selidbeni troškovi).⁴⁷⁸

Naredbom iz 1908. godine bile su regulisane i učiteljske penzije. Naime, učitelji su od prvog januara 1909. godine počeli uplaćivati u penzijski fond po 5% od plate. Dok se puna penzija dobivala sa 35 godina staža i 60 godina starosti. Udovica bi dobivala 50% penzije koja je pripadala njenom mužu. Austro-ugarska vladavina je 1911. godine odlukom Velikog upravnog i prosvjetnog savjeta u Sarajevu regulisala plate učitelja i učiteljica. S tim u vezi je stalno zaposlena učiteljica sa položenim ispitom imala 1 200 kruna. Stanarina je bila regulisana prema razredima: I 600, III 400, IV 300 kruna (utvrđeno prema sredinama i skupoći).⁴⁷⁹

Pored donesenog zakona iz 1908. godine donesen je i Zakon iz 1913. godine. Iako su se ovom zakonu protivili i učitelji narodnih škola on je zvanično bio proveden kao tzv. Zakon i pravnim odnošajima učitelja narodnih osnovnih škola⁴⁸⁰ zvanično 20. 09. 1913. godine.⁴⁸¹

⁴⁷⁴ Inaba, *Ideja djetinjstva*, 44.

⁴⁷⁵ Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 162.

⁴⁷⁶ Inaba, *Ideja djetinjstva*, 44.

⁴⁷⁷ „Učiteljske su plaće svagdje skromne. One su veoma različite u mnogo zemalja, pača se razlikuju i u jednoj te istoj državi prema službi i prema mjestu, na kome koji učitelj služi. Učiteljice imadu općenito manje plaće, nego učitelji. Je li to pravo? Mi bismo o tome posumnjali, pošto one vrše istu službu kao i učitelji. No nije opet za čudo, kad se pomisli, da većina učiteljica imadu manje obiteljskih dužnosti, nego učitelji, pa im se valjda za to odredila manja plaća“. (*Školski vjesnik, Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, novembar i decembar, 1895., 850.)

⁴⁷⁸ Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 75.

⁴⁷⁹ Špago, *Reforma školstva*, 84-85.

⁴⁸⁰ Doneseni Zakon iz 1913. godine donosi sljedeće članove: prema članu 2 zakona navodi se da je učiteljica mogla raditi u prosvjeti samo ukoliko je bila udata za učitelja ili ako su bile neudate ili udovice. Prema članu 22 Zakona navodi se da one udate učiteljice narodnih škola koje stanuju na istom mjestu sa svojim muževima imaju pravo samo na 50 % od plate. Također član 28 Zakona iz 1913. godine navodi da ako se učiteljica uda za nekoga

Isto tako su protivljenje donesenom novom zakonu pokazale i učiteljice. Prije donošenja ovog zakona one učiteljice koje su radile u školi pet, deset ili petnaest godina primale su istu platu kao učitelji i neudate učiteljice. Donošenjem novog zakona njihova primanja bila su znatno smanjena. Neke učiteljice koje su bile udate za nekoga ko je pripadao drugoj službi prije donošenja već pomenutog zakona iz 1913. godine još uvijek su radile u školama, dok se od onih neudatih učiteljica očekivalo postupanje po novim pravilima. Ukoliko nisu postupale po novim pravilima one bi dobivale zabranu rada u školama. Donošenjem ovog zakona austro-ugarska vladavina svjedoči procesima ograničenja i opravdava izrečenu tezu neuključivanja žena u javnu sferu osim učiteljica.⁴⁸² Ukoliko su se učiteljice bunile morale bi su napustiti učiteljsku službu, pa su većinom učiteljice prihvatale nove odluke i naredbe kako bi nastavile raditi u školi.⁴⁸³

Doneseni Zakon o pravima i odnošenjima učiteljstva višestruko je diskriminisao učiteljice. Naime, osim što su im plate bile niže od plata učitelja njihovo napredovanje u službi bilo je usporeno. Kada bi i bile udate za učitelja dobivale bi pola plate, a stanarina im nije bila plaćena.⁴⁸⁴ Isto tako pomoćne učiteljice radile su besplatno, a one koje su podučavale djecu iz redovne nastave imale su 1.600 kruna godišnje platu, a 1.200 kruna one nastavnice koje su djecu podučavale ženskom ručnom radu i domaćinstvu.⁴⁸⁵ Iako su postojale određene naredbe koje su bile usmjerene ka ograničavanju žena i pristupa u učiteljsku službu, ipak su se one uspjele obrazovati sa konceptom poštovanja tadašnjih zakona. Tome svjedoči statistički podatak žena u učiteljskoj službi koji je iznosio 39, 81 %. Naime, nakon izbijanja rata i zatvaranja srpskih škola broj učitelja i učiteljica se smanjivao i ukupno je iznosio 814.⁴⁸⁶

Može se zaključiti da je postupkom diskriminacije žena Austro-Ugarska otkrila svoju prekrivenu politiku. U konceptu šireg obrazovanja žena postojale su određeni zakoni kojeg su one morale poštovati kako bi nastavile raditi u školama. Bila je očigledna njihova diskriminacija koja je bila provodljiva kroz prizmu plata, stanarine i sl. Ovakvim ponašanjem Austro-Ugarska otkriva činjenicu ograničenosti obrazovanja žena kao i tezu da su one bile ohrabrene samo u manjoj mjeri još uvijek sa prisutnom notom ograničenosti.

ko nije pripadao prosvjeti, npr. za trgovca ona se automatski isključuje iz službe. (Snježana Šušnjara, *Učiteljstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austro-Ugarske*, Anali za povijest odgoja 12., Hrvatski školski muzej, Zagreb, 2013., 70.)

⁴⁸¹ Islamović, *Obrazovanje i rodne uloge*, 66.

⁴⁸² Šušnjara, *Školovanje ženske djece*, 455.

⁴⁸³ Čaušević, *Zabilježene*, 32.

⁴⁸⁴ Demiragić, *Uloga i položaj narodne (napredne) učiteljice*, 56.

⁴⁸⁵ Kujović, *Ko su bile nastavnice*, 165.

⁴⁸⁶ Džaja, *Bosna i Hercegovina*, 112-113.

8.1.2. Istaknute žene obrazovateljke

Iako su postojali provodljivi zakoni koji su ograničavali žene, one su ipak uspjele ući u sferu šireg obrazovanja, te su uspjele uticati na transformaciju tadašnjeg društvenog sistema. Žene u periodu austro-ugarske vladavine istupaju u javnost baveći se prosvjetnim, kulturnim i humanitarnim radom. One su učestvovala u raznim udruženjima. Shodno tome su se počele baviti proširenim kućnim radom, vodećim principima etike odnosno brige o drugome.⁴⁸⁷

Ranije se ženama nije pružala mogućnost šireg obrazovanja kao i učestvovanja u određenim aktivnostima. Njima je bilo zabranjeno baviti se pisanjem, pa su one iz tog razloga morale pisati pod pseudonimom ili bi koristile samoinicijale. Njihovi su tadašnji tekstovi bili objavljeni u časopisima tog vremena.⁴⁸⁸ One žene koje su bile spisateljice istakle su se i na drugim raznim poljima kao što je humanitarnom, kulturnom i obrazovnom polju. S tim u vezi treba istaknuti Staku Skenderovu koja je i nakon zatvaranja škole za vrijeme austro-ugarske vladavine nastavila se baviti humanitarnim radom. Posebno se brinula za siromašnu žensku djecu, te ih je redovno vodila u crkvu gdje su one često pjevale u horu. Naime, kuća Stake Skenderove bila je mjesto gdje su se tadašnje djevojke okupljale i podučavale znanju.⁴⁸⁹

Pored toga treba istaknuti i Nafiju Sarajlić koja je jedno vrijeme obnašala funkciju učiteljice u reformisanom mektebu. Naime, pored toga što je bila učiteljica ona je bila i prva muslimanka koja je pisala romane. Do kraja Prvog svjetskog rata objavila je dvadeset priča. Isto tako treba istaknuti i Šefiku Bjelovac koja je bila poznata po pisanju eseja kao komentara na tadašanje društveno zbivanje.⁴⁹⁰

Od prosvjetnih djelatnica tadašnjeg vremena važno mjesto imala je žena obrazovateljka po imenu Jagoda Truhelka. Došavši u Bosnu 1900. godine obnašala je funkciju ravnateljice tadašnje Više djevojačke škole. Pored nje, važno mjesto je zauzimala i žena po imenu Jelica Belović, koja je završila učiteljsku školu u Zagrebu, dok je Višu pedagošku školu završila u Beču i Parizu. Ona je prije dolaska Jagode Truhelke, obnašala funkciju ravnateljice Više djevojačke škole u Banja Luci. Kasnije je tu funkciju obnašala na području Sarajeva. Obje su ostavile vrlo značajan trag u pedagoškoj historiji BiH, a vrlo malo

⁴⁸⁷ Čaušević, *Zabilježene*, 33.

⁴⁸⁸ Vujković, *U građanskom ogledalu*, 118.

⁴⁸⁹ Čaušević, *Zabilježene*, 22.

⁴⁹⁰ Isto, 37.

u književnom svijetu iako su i na tom polju bile aktivne.⁴⁹¹ Naime, Jelica Belović bila je jedna od najplodnijih pisaca prošlog stoljeća. Napisala je čitavu malu biblioteku, odnosno mnogo članaka i knjiga o narodnim vezovima.⁴⁹² Pored toga radila je i kao stručna učiteljica, na području Zagreba, Rume, Osijeka, Sarajeva, Mostara, Banja Luke. Pored toga obnašala je funkciju profesorice u Trgovačkoj školi u Sarajevu. Isto tako bila je i saradnica Muzeja za obrt i primijenjenu umjetnost u Zagrebu, kao i članica Bečkog folklornog društva. Pominje se i kao glavna urednica *Frauenwelta*, urednica almanaha *Srpkinja* (Sarajevo, 1913.), a bila je urednica sarajevskog informativno-ekonomskog lista *Naša snaga* 1918. godine.⁴⁹³ Njeni tekstovi obiluju podacima o modernoj ženi, ističući njenu individualnost kao i samostalnost.⁴⁹⁴ Kako bi se zaštitila od društvene okoline često je svoje rukopise potpisivala pesudonimima- Jelica, Jele, Jasna, Hele, Teta Jelica.⁴⁹⁵ Isto tako, vrijedi spomenuti da je ona tokom svog života objavila oko 800 članaka te oko 30 knjiga. U svojim objavljenim člancima ukazala je na mijenjanje ženskih uloga kako u privatnoj tako i u javnoj sferi. Zastupala je tezu da moderna žena nije ograničena ulogom žene i majke i da ona treba učestvovati kako u socijalnim tako i u kulturnim dešavanjima. Također, zastupala je tezu da žene trebaju biti načitanе i obrazovane jer su samo tako mogle postati razvijene individue, odnosno posvećene majke svoje porodice i svoje nacije.⁴⁹⁶ Svoje radove objavljivala je u Napretku, Školskom vjesniku, Uzgajatelju i drugim časopisima. Bila je i prvi član Hrvatskog pedagoškog zbora.⁴⁹⁷ Isto tako važan je i njen autobiografski zapis *Memoari*, koji su pružali podatke o njenom ličnom i intelektualnom životu, ali i o ženskoj tadašnjoj svakodnevnici.⁴⁹⁸

Pored njih treba pomenuti i nastavnice koje su radile na Muslimanskoj višoj djevojačkoj školi 1918. godine. Neke od njih su: Melanija Pusić, Anka Knežević, Ivka Jaković, Danica Hanna.⁴⁹⁹ Također pored njih, treba istaknuti važna imena žena obrazovateljki koje su predstavljale prve muslimanske učiteljice. Bile su to Hasnija Berberović, Munira Muftić, Nafija Karić, Behija Ukšinagić. Najbolje među njima bile se Hasnija Berberović i Behija Ukšinagić, koje su zvanično 1915. godine proglašene za prve

⁴⁹¹ Šušnjara, *Školovanje ženske djece*, 462.

⁴⁹² Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, 81.

⁴⁹³ Sonja Dujmović, „Pogledi Jelice Belović-Bernadžikovske iz njene bosanske „Sopstvene sobe“, Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918, u: *Zbornik radova, Filozofski fakultet u Sarajevu*, Sarajevo, 2011., 485.

⁴⁹⁴ Čaušević, *Zabilježene*, 21.

⁴⁹⁵ Dujmović, „Pogledi Jelice Belović-Bernadžikovske“, 485-486.

⁴⁹⁶ Vujković, *U građanskom ogledalu*, 130-131.

⁴⁹⁷ Bevanda, *Pedagoška misao*, 54-55.

⁴⁹⁸ Dujmović, „Pogledi Jelice Belović-Bernadžikovske“, 490.

⁴⁹⁹ Kujović, *Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola*, 72-78.

učiteljice koje su poslije položenog „maturalnog ispita za preparandije“ položile ispit za definitivne učiteljice.⁵⁰⁰ S tim u vezi treba istaći da je Hasnija Berberović, žena, odnosno učiteljica koja je u svojoj učiteljskoj službi provela 29 godina.⁵⁰¹

Među drugim učiteljicama i kulturnim djelatnicama spominju se: Anka Kragić, Anka Topić, Julijana Dubrović. Pored njih pojavljuju se i druga imena poznatih žena obrazovateljki, među kojima su: Marija Dlustuš, Jovanka Čubrilović, Sofija Komadinov, Josipa Glembaj. S tim u vezi treba pomenuti i učiteljicu Mariju Čeranić Todorović koja je ostala upamćena po tome što je osnovala Kolo srpskih sestara u Bijeljini 1905. godine. Pored nje ističu se i učiteljice pod imenom Jerina Bročić i Sofija Pupiće koje su održavale i humanitarne radove u korist siromašnih učenica i učenika.⁵⁰²

Može se zaključiti da je unutar malobrojne obrazovane ženske populacije ipak bilo obrazovanih žena koje su prkosile predrasudama i zabranama i koje su uspjele ostaviti traga u historiji kao žene obrazovateljke. Njihovo djelovanje bilo je upamćeno kroz obnašanje funkcije ne samo učiteljica nego i spisateljica tadašnjeg vremena. Kroz historiju ostala su upamćena imena žena obrazovateljki od kojih su Jagoda Truhelka, Nafija Sarajlić, Hasnija Berberović i druge. Posebno je ostala upamćena Jelica Belović koja je obnašala funkciju ne samo profesorice nego je ostavila traga i kao najplodnija spisateljica tadašnjeg vremena. Bila je i urednica raznih listova, a među krugovima žena širila je važnost obrazovanja i načitanosti žena.

⁵⁰⁰ Kujović, *Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola*, 75-77.

⁵⁰¹ Demiragić, *Uloga i položaj narodne (napredne) učiteljice*, 56.

⁵⁰² Čaušević, *Zabilježene*, 32- 33.

ZAKLJUČAK

Tema, *Ženska djeca u obrazovnom sistemu u Bosni i Hercegovini austrougarskog perioda*, u dosadašnjoj historiografiji predstavljena je u određenoj mjeri, ne toliko detaljno. Kada su u pitanju ženska djeca većina literature o tome ne daje detaljnu analizu već kroz pojavljivanje i djelovanje novih otvorenih škola skrenuta je pažnja i na žensku djecu. Sa druge strane postoji manjina tekstova koja su bazirana samo na žensku djecu, njihovo pitanje, kao i na postojeću diskriminaciju. Treba uzeti u obzir tadašnje vrijeme, vladavinu nove vlasti na tlu BiH i promjenu u globalnom smislu. Odlaskom osmanske, a dolaskom austro-ugarske vladavine stanovništvo je doživjelo potpunu transformaciju. Najviše se ta transformacija odrazila kroz obrazovanje odnosno kroz prosvjetu. Tadašnje stanovništvo pružalo je otpor novoj vlasti smatrajući da bi ta nova vlast mogla porušiti njihovu tradiciju kao i to da utiče na cjelokupnu promjenu njihovog načina života.

Na početku Austro-Ugarska je nastojala promijeniti zatečeno stanje u školskom sistemu sa ciljem uključivanja ženske djece u obrazovni proces. Iako se težilo ka novim promjenama to nije bilo moguće provesti zbog otpora od strane konzervativnih slojeva stanovništva posebno muslimanskog. Ona grupa konzervativnog društva držala se tradicionalnih načela smatrajući da je takav način života ispravan. Sa druge strane postojala je grupa intelektualaca koji su podržavali tezu obrazovanja ženske djece čak šta više podsticali su.

Ženska djeca nisu bila ravnopravna u odnosu na mušku djecu u školama. Ona su doživljavala stalnu diskriminaciju koja je ostavljala posljedicu. Za tadašnju žensku djecu, a kasnije i ženu smatralo se da bi ona trebala biti samo domaćica i majka te da nema pravo na obrazovanje. Sa druge strane postojala je ona grupa pripadnika inteligencije koja je podsticala žensku djecu na obrazovanje, navodeći da je obrazovanje imalo za posledicu stvaranje obrazovanih majki. Iako su se ženska djeca susretala sa diskriminacijom u školskom sistemu, to ih nije spriječilo da se nastave obrazovati. Kulturna misija na tlu BiH imala je zadatak transformirati tadašnji obrazovni sistem uvodeći note promjene kao i stvaranje mjesta za obrazovanje žena i ženske djece. Incijativa austro-ugarske vlasti bila je uključiti žensku djecu u obrazovni sistem sa namjerom stvaranja pismenih žena i ženske djece kao i odanih ženskih podanika austro-ugarske vlasti. Provođenjem ovog čina, austro-ugarska vladavina je nastojala ispunit svoj politički cilj.

Obrazovanje ženske djece predstavlja jedan od ključnih faktora transformacije iz orijentalnih u evropske tragove. Upravo zbog toga je nova vlast kroz sprovođenje kulturne misije uspjela osnivati škole isključivo za žene i žensku djecu. Te škole bile su više djevojačke škole koje su mogle imati državnu ili privatnu inicijativu. Ženska djeca su pohađale ove škole sa namjerom dobijanja šireg obrazovanja. Dolazi do sistematičnijeg i obuhvatnijeg obrazovanja ženske djece, pa je i pored vladajućeg protivljenja i neslaganja jednog dijela stanovništva došlo do otvaranja stepenovanih škola za žensku djecu. Statistički podatak koji navodi da je bilo više od 18 viših djevojačkih škola to jasno pokazuje.

Ženska djeca u srednjoškolskom obrazovanju naišla su na faktore diskriminacije u odnosu na mušku djecu. Za njih su postojale određene mjere i pravila kako bi one bile prisutne u klupama učionice. U početku kao privatne učenice, a kasnije i kao redovne učenice. Kroz ovakvo postupanje ženska djeca bila su u neravnopravnom položaju u odnosu na mušku djecu.

Za razliku od osmanske, austro-ugarska vlast donijela je vidnu transformaciju u pogledu obrazovanja, pa time i na polju obrazovanja ženske djece iako ograničeno, ali dosta uspješnije nego što je to učinila prethodna vlast. S tim u vezi se navodi da su ženska djeca u doba austro-ugarske vladavine bila ohrabrena na obrazovanje u određenoj mjeri. Tome svjedoče i pomenuti nastavni planovi i programi u kojima su dominirali ručni rad i predmeti vezani za kućanstvo. To je otkrivalo prekrivenu politiku austro-ugarske vladavine koja se ogledala kroz sljedeće primjere: ukoliko se žensko dijete udalo onda ono nije moralo raditi, a ako je obnašalo funkciju učiteljice zakonski rad bi joj bio zabranjen izuzev ako nije bila udata za učitelja. Isto tako, kroz ovakvo postupanje austro-ugarske vladavine ogleda se ograničenost žena i ženske djece u pogledu šireg obrazovanja i napretka. Dolaskom na tlo BiH, austro-ugarska vladavina ostvarila je ideju kulturne misije i uvela odnosno uključila žensku djecu u obrazovni sistem. Njena ideja kulturne misije ostavila je traga na tadašnje žene koje su bez obzira na predrasude i zabrane uspjele djelovati ne samo u obrazovnom smislu nego i u odgojnom. Iako se radilo o malobrojnoj ženskoj populaciji ona su ostala upamćena pod nazivom istaknute žene obrazovateljke.

Tema, *Ženska djeca u obrazovnom sistemu u Bosni i Hercegovini austrougarskog perioda* daje jednu općenitu sliku tadašnjeg vremena. Stanje primitivnosti, konzervativnosti i negdje i prisutnog otpora i straha određivali su život ženske djece. Stoga je važno reći da su promjene ipak imale uticaja na izmjenu tadašnjeg ustaljenog okvira. Na osnovu ove teme

može se razumijeti u kakvom su stanju ženska djeca bila odnosno kakav su način života živjele. Iako postignuti rezultati i istraživanje ne daju detaljniju sliku o ženskoj djeci može se shvatiti o kakvom vremenu je riječ i zapravo koliko je prethodna vlast imala uticaja na novu. Sprovedena kulturna misija na obrazovanje ženske djece, ipak, je ostavila traga te je uticala na njihovu promjenu kao i na njihovo uključivanje u obrazovni sistem. U suštini, može se zaključiti da je Austro-Ugarska odnosno tadašnja nova vlast uspjela promijeniti i uključiti žensku djecu u obrazovni sistem, čime je donijela novu i potpunu notu transformacije obrazovanja.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori:

Školski vjesnik, Stručni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1894.-1909. godine.

Literatura:

1. Bogičević Vojislav, *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini od 1463-1918.*, Zavod za izdavanje udžbenika BiH, Sarajevo, 1965.
2. Bogičević Vojislav, *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1975.
3. Beširević Fadmir, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom vlašću*, University of Vienna: Institut für Slavistik, 2008.
4. Besarović Risto, *Iz kulturne prošlosti BiH*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974.
5. Bećirović Senad, „Obrazovanje Bošnjakinje i njena društvena uloga u vrijeme osmanske uprave na prostoru današnje Bosne i Hercegovine“, u: *Anali Gazi Husrevbegove biblioteke*, br. XXXVI, Sarajevo, 2015.
6. Bevanda Mladen, *Pedagoška misao u Bosni i Hercegovini 1918. – 1941.*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2001.
7. Baković Matijas i Grčević Mario, *Jezik prvih brojeva Bosansko-hercegovačkih novina iz 1878. godine*, Kroatologija, časopis za hrvatsku kulturu, god. IX, br. 1-2, Zagreb, 2018.
8. Čaušević Jasmina, *Zabilježene: žene i javni život BiH u 20. vijeku*, Sarajevski otvoreni centar, Sarajevo, 2014.
9. Ćurić Hajrudin, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983.
10. Donia J. Robert, *Islam pod dvoglavim orlom. Muslimani BiH 1878.-1914.*, Naklada, Zoro, 2002.
11. Demiragić Ajla, *Uloga i položaj narodne (napredne) učiteljice u prijelomnim godinama izgrade novog socijalističkog bosanskohercegovačkog društva*, Udruženje za kulturu i umjetnost Crvena, Sarajevo, 2016.

12. Dujmović Sonja, „Pogledi Jelice Belović-Bernadžikovske iz njene bosanske „Sopstvene sobe“, Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918, u: *Zbornik radova, Filozofski fakultet u Sarajevu*, Sarajevo, 2011.
13. Džaja Srećko Matko, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju: (1878-1918): inteligencija između tradicije i ideologije*, Ziral, Mostar, 2002.
14. Ekmečić Milorad, *Ustanak u Bosni 1875.-1878.*“, Veselin Masleša, Sarajevo, 1973.
15. Fejzić Emir i Fejzić Irma, *Sarajevska čaršija od Mustaj-pašinog mejdana do Telala*, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2018.
16. Giomi Fabio, „Forging Hasburg Muslim girls: gender, education and empire in Bosnia and Herzegovina (1878-1918)“, *History od Education: Journal of the History of Education Society*, Paris, France, 2015.
17. Hadžić Izet, *Povijesni kontinuitet razvoja državnosti Bosne i Hercegovine do Prvog svjetskog rata*, časopis za ekonomiju, politiku tranzicije, Vitez-Tuzla-Zagreb-Beograd-Bukurešt, 2016.
18. Husić Mensur, „Ideološka dimenzija obrazovanja u Bosni i Hercegovini-paradigma koja se obnavlja“, u: *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Tuzli*, br. 2, Tuzla, 2017.
19. Hasanović Bilal, „Prva islamska prosvjetna anketa (1910-1911)“, u: *Zbornik radova Islamskog pedagoškog fakulteta u Zenici*, Zenica, 2004.
20. Inaba Mitsutoshi, *Pedagogija i psihologija u učiteljskoj školi u Sarajevu (1886.-1918), za austrougarske vladavine*, Anali za povijest odgoja, Sarajevo, 2015.
21. Imamović Mustafa, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak BiH od 1878. do 1914.*, Svjetlost, Sarajevo, 1976.
22. Islamović Elvira, *O društveno-političkoj uvjetovanosti obrazovanja u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austrougarske uprave*, Pregled: časopis za društvena pitanja: Sarajevo, 2007.
23. Islamović Elvira, *Obrazovanje i rodne uloge*, časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, Pedagoški fakultet Bihać, 2010.
24. Inaba Mitsutoshi, *Ideja djetinjstva u Bosni i Hercegovini 1878-1918 : utjecaj darvinizma:(doktorska disertacija)*, Sarajevo, 2016.
25. Inaba Mitsutoshi, *Obitelj u modernoj Bosni i Hercegovini iz perspektive pedagogije Herberta Spencera*, Filozofski fakultet Sarajevo, Sarajevo, 2014.

26. Juzbašić Dževad, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2002.
27. Jahić Adnan, *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini*, Zagreb, 2017.
28. Kasumović Amila, „Austrougarska trgovačka politika i obrazovanje: trgovačke škole u BiH (1878-1914)“, *Historijska traganja*, 14, Institut za istoriju, Sarajevo, 2014.
29. Kulenović Mubera, *Školovanje muslimanske ženske djece. O problemu koji traje*, Mualim, br. 7., Sarajevo, 1991.
30. Kapo Midhat, *Nacionalizam i obrazovanje: Studija slučaja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 2012.
31. Kujović Mina, *Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola sa produženim tečajem (1894-1925)*, Prilog historiji muslimanskog školstva u BiH, br. 41., Sarajevo, 2010.
32. Kujović Mina, *Ko su bile nastavnice u muslimanskoj osnovnoj školi i višoj djevojačkoj narodnoj školi u Sarajevu (1894-1918.)*, Prilozi za istraživanje sociokulturnog položaja žene u BiH, br. 21., Sarajevo, 2005.
33. Kapidžić Hamdija, *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878-1918)*, Arhiv grada Sarajeva, Sarajevo, 1969.
34. Kasumović Ismet, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Islamski kulturni centar, Mostar, 1999.
35. Košak Viktoria, *Povijest škola sestara Klanjateljica Krvi Kristove u BiH (1880-1945.)*, Zagreb, 2013.
36. Krišto Jure, *Susret civilizacija: početci političkoga života Hrvata u Hercegovini u vrijeme Austrougarske monarhije*, Hrvatski institut za povijest u Zagrebu, Zagreb, 2007.
37. Kožar Azem, *Uloga civilnog adlatusa u upravljanju Bosnom i Hercegovinom*, Zbornik radova naučni skup Ustavno-pravni razvoj Bosne i Hercegovine (1910-2010.), Tuzla, 2010.
38. Kasumović Amila, „Ideja o osnivanju Univerziteta u Sarajevu početkom 20. stoljeća: austrougarska vlast u Bosni i Hercegovini između kulturne misije i političke realnosti“, *Bosniaca*, 25, Sarajevo, 2020.

39. Kemura Ibrahim, *Uloga Gajreta u društvenom životu Muslimana BiH (1903-1941)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1986.
40. Kraljačić Tomislav, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini u BiH 1882-1903*, Sarajevo, 1987.
41. Kapidžić Hamdija, *Položaj Bosne i Hercegovine za vrijeme austro-ugarske uprave: državnopravni odnosi*, Institut za istoriju Radničkog Pokreta Sarajevo, Sarajevo, 1968.
42. Kasumović Amila i Edin Radušić, „Zaljubljeni u plijen-Austrougarska vladavina u Bosni i Hercegovini 1878-1918.“, u: *Između dvije imperije: Bosna i Hercegovina na fotografijama Františka Topića 1885.-1919.*, Zemaljski muzej, Sarajevo, 2017.
43. Lovrenović Ivan, *Mit o sretnome dobu, Savremene percepcije kulturnog naslijeđa Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini*, str, 1-4, Sarajevo, 2016.
44. Lavić Senadin, *Kulturno-obrazovna i prosvjetiteljska djelatnost reisa Mehmeda Džemaludina-ef.Čauševića*, Fakultet političkih nauka u Sarajevu, Sarajevo, 1938.
45. Mihaljević Josip, *Odnos stranke prava prema okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. i 1879. godine u listu „Sloboda“*, Franjevačka teologija Sarajevo, Sarajevo, 2008.
46. Mehmedović Ahmed, *Upravljanje vakufima u BiH 1847.-2017.*, Sarajevo, 2017.
47. Milišić Senija, *O pitanju emancipacije muslimanske žene u Bosni i Hercegovini*, Prilozi, 28, Sarajevo, 1999.
48. Okey Robin, *Taming Balkan Nationalism: The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia, 1878-1914*, Oxford, 2007.
49. Papić Mitar, *Stazama prosvjete i kulture*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1966.
50. Papić Mitar, *Istorija srpskih škola u BiH*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1978.
51. Papić Mitar, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austrougarske okupacije (1878-1918.)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972.
52. Pejanović Đorđe, *Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini od početka do 1941. godine*, Svjetlost, Sarajevo, 1953.
53. Papić Mitar, *Hrvatsko školstvo u BiH do 1918.*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982.

54. Ruthner Clemens, „*Naš“ mali „Orijent“ jedno postkolonijalno čitanje austrijskih i njemačkih kulturalnih narativa o Bosni i Hercegovini 1878-1918*, Prilozi, 37, Sarajevo, 2008.
55. Radušić Edin, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine-od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2013.
56. Radušić Edin, „*Bosnian Horrors*“. *Antiturski narativi o Bosni u britanskom javnom diskursu i njihove političke posljedice 1875-1878.*, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2019.
57. Sarajlić Esad, *Prva narodna osnovna škola u Gradačcu kao dio kulturne baštine ovog kraja*, Baština sjeveroistočne Bosne VIII, Tuzla, 2006.
58. Šušnjara Snježana, *Private Female Schools between the two World Wars*, The National Pedagogical Museum and Library od J.A. Comenius and Technical University of Liberec, 2019.
59. Šušnjara Snježana, *Obrazovanje učitelja u vrijeme Austro-Ugarske i današnji vid obrazovanja za učiteljsko zvanje*, Posebna izdanja ANUBIH, Sarajevo, 2020.
60. Šušnjara Snježana, *Učiteljstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austro-Ugarske*, Anali za povijest odgoja 12., Hrvatski školski muzej, Zagreb, 2013.
61. Šušnjara Snježana, „*Iskoraci u školstvu u vrijeme Austro-Ugarske monarhije*“, u: *Zbornik radova odsjeka za pedagogiju*, br.1, Sarajevo, 2016.
62. Šušnjara Snježana, *Školovanje ženske djece u Bosni i Hercegovini u doba Austro-Ugarske (1878-1918.)*, Napredak, (4),: časopis za interdisciplinarna istraživanja u odgoju i obrazovanju, str- 453-466, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2014.
63. Špago Salko, *Reforma školstva i pedagoške ideje u Bosni i Hercegovini u periodu od 1878. do 1918. godine*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2002.
64. Tepić Ibrahim, *Uspostavljanje austrougarske okupacione vlasti u Bosni i Hercegovini u izvještajima ruskog konzulata u Sarajevu (1879-1880.)*, Prilozi, XXIII, 24, Sarajevo, 1988.
65. Vervaet Stijn, *Centar i periferija u Austro-Ugarskoj. Dinamika izgradnje nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine na primjeru književnih tekstova*, Zagreb/Sarajevo, 2013.

66. Vujković Sarita, *U građanskom ogledalu, identiteti žena bosanskohercegovačke građanske kulture (1878-1941)*, Muzej savremene umjetnosti Republike Srpske, Banja Luka, 2009.
67. Veladžić Nevzet, *Društveno-politička i kulturna dimenzija djelovanja Mehmeda Džemaludina Čauševića*, *Časopis za društvena pitanja*, broj 5-6, Sarajevo, 2007.
68. Vujica Ivana i Simončić Katarina, *Žena-muslimanka u BiH*, Tedi: međunarodni interdisciplinirani časopis, Vol. 3, Zagreb, 2013.
69. Žutić Fatima, *Sofija Pletikosić, Safijja-hanum, i rasprava o emancipaciji i školovanju žene muslimanke*, *Glasnik IVZ*, br. 7-8., Sarajevo, 2009.